

Tartalom

JUNG Károly: Fehér májú lányok, nagy orrú legények (tanulmány)	3
Alain BADIOU: A szex válsága (tanulmány) (VARGA BÓTOS Anna fordítása)	27
P. NAGY István: (amit éreztem, látva, hogy) (vers)	38
Mitja ČANDER: Féltekenység (tanulmány) (GÁLLOS Orsolya fordítása)	41
Maja SOLAR: Valakinek a felesége ■ Fiúm, a kenyérpirító és a többiek (versek) (OROVEC Krisztina fordítása)	52
KISS Tamás: Sejtek és sejtések (próza)	57
VIOLA Éva: Bőröd éjszakája ■ Meglepetés ■ Évfordulóra ■ Tegnap ■ Várakozás (versek) (BORBÉLY János fordítása)	59
Vida OGNJENOVIC: Hűtlenek (regényrészlet, 3.) (OROVEC Krisztina fordítása)	63
Yves Charles ZARKA: A szexuális szabadságtól a szexuális kiszolgáltatottságig (esszé) (VARGA BÓTOS Anna fordítása)	72

HANGARCHÍVUM

VÉGEL László: Amikor mindenki liberális volt... (jegyzet)	76
KIS Jánossal beszélget VICKÓ Árpád: „...az ideálokkal együtt itt van ez a nagyon zavaró valóság...”	80

REFLEXÍV TEREK

- BÁNYAI János: A történelem narratív játszóterei
(Radoslav Petković: *Savršeno sećanje na smrt*;
Vladislav Bajac: *Hamam Balkanija*; Vladimir Pištalo: *Tesla, portret
među maskama*; Svetislav Basara: *Dnevnik Marte Koen*) 99
- PATÓCS László: Egy őszinte hely a velejéig hazug világban
(Cserna-Szabó András: *Puszibolt*) 115
- PENOVÁC Katalin: A kimondható, mint morális probléma
(Handó Péter: *Alvó konfliktusok mezején – Interkulturális kapcsolatok
Sóshartyánban*) 123

KRÓNIKA

- GAZSÓ Hargita összeállítása 126

A számban Kabách Edina alkotásait közöljük.

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat /
Főszerkesztő Faragó Kornélia. – 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940) ; 9. évf., 1. sz.
(1945)– . – Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1934–1940 ; 1945–. – 23 cm

Havonta

ISSN 0350–9079

COBISS.SR-ID 8410114

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2009. április. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Németh Ferenc. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; a Híd honlapja: www.forumliber.co.rs; e-mail: hid@forumliber.co.rs – A Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma által tudományosnak (M52) minősített folyóirat. – Szerkesztőségi fogadóóra kedden 10-től 11 óráig. – Kéziratokat nem őrünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod Forum 840-905668-94-es számlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 83-80250-742131-00-04-830); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj 2009-re belföldön 1200 dinár. Egyes szám ára 120, kettős szám ára 200 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 60 EUR – Készült az Ideál Nyomdában, Újvidéken. – YU ISSN 0350-9079

Fehér májú lányok, nagy orrú legények

Testiséggel összefüggő hiedelmi adatok a bácskai és bánsgái
magyar és szerb népi kultúrában

*160 éve született Margalits Ede
(1849–1940)*

1.

Valamikor az elmúlt század kilencvenes éveinek derekán hazalátogatunk szülőfalumba, Gombosra egyedül élő özvegy édesanyámhoz. Jomagam éppen második házasságomra készültem, velem volt leendő feleségem is. A beszélgetések során ráterelődött a szó egyik, akkor már megboldogult rokon nagynénire, akit anyám mindig „Tréza néném”-ként emlegetett, az én emlékeimben „Teréz néni”-ként maradt meg az alacsony termetű, mindig feketében járó apró öregasszony. Teréz néni, emlékeim szerint, „szentes asszony”-ként szerepelt a falu köztudatában; a helyi vallási élet jellegzetes alakja volt, aki minden misén jelen volt, egyik szervezője és előimádkozója volt a női vallásos társulatoknak. A falu mindenkori plébánosának jobbkeze volt, nélküle minden vallásos vagy egyházi ünnep, rendezvény, megnyilvánulás elképzelhetetlen volt. Bár helyi születésű volt, beszéde elütött a falu megszokott nyelvhasználatától, öltözködése is eltérő volt: ahogy a falu közössége tartotta: „urassan” beszélt, s ő is a „kivetkőzöttek” közé tartozott, vagyis a helyi (nép)viseletet a „parasztostól” eltérő, polgári jellegű viseletre váltotta. Tehát Teréz néni is „urassan” járt, természetesen korához illő, szinte kizárólag fekete színűben. Az 1980-as években végzett gombosi folklórgyűjtéseim egyik adatközlője volt¹, hisz még a 19. század utolsó évtizedében született, tehát jól emlékezett a gombosi népszokás- és hiedelemvilágra.

Teréz néni a falu felfogása szerint rendhagyó életutat tett meg. Mint anyám az említett látogatás során felidézte, Teréz néni négyszer ment férj-

¹ Lásd: JUNG 1978. 301. 3. számú adatközlő és JUNG 1990. 343. 23. számú adatközlő.

hez, mind a négy férjét eltemette, mivel mindegyik váratlan és érthetetlen módon, munkája közben járt szerencsétlenül és halt meg. A négyszer megözvegyült nagynéni ötödször már nem ment férjhez, évtizedeken át cselédként szolgált Zágrábban, „szógáni vót Zágrábban”, ahogy a faluban mondták; késő öregkorát nyugdíjasként élte magányosan, életét a vallásosság és az egyházi élet szervezése töltötte ki. Egyetlen házasságából született egy fia, aki családjával egy közeli mezővárosban élt, más nyelvi közegben.

Nem lehetetlen, hogy Teréz néni tragikus és rendhagyó életének felidézése anyám részéről nem volt véletlen, hiszen a falu köztudatában – úgy tűnt – az a magatartási norma volt irányadó, amelyet közmondás formájában magam is hallottam: „Ki milyen virágot szakajt magának, azt szagúgassa.” Ez a proverbium sugallta életbölcesség látszólag – de mint majd látni fogjuk: csak látszólag! – nem a beszélgetés tárgyát képező „Tréza néném” életútjára volt vonatkoztatható, hanem valószínűleg a jómagaméra. A rokon öregasszony életútjának megtárgyalása végén – mint derült égből villámcsapás! –, anyám még hozzátette az alábbiakat:

– Azt mondták Tréza nénémrű a faluban a népek, hogy biztosan fehér mája vót! De én nem tudom, hogy ez mit jelënt.

Mi ketten, a vendégek: mindketten néprajzkutatók, jelentőségteljesen egymásra néztünk, emlékezetem szerint el is mosolyodtunk. Ezt anyám – úgy tűnik – nem vette észre. Mi ketten természetesen tudtuk; ki tanulmányai során hallott a fehérmájúságról, ki szakirodalmi olvasmányai során találkozott vele. Magam az emberélet fordulóinak gombosi népszokásait tárgyaló monográfiám² anyagának gyűjtése során helyi adatközlőimtől soha nem hallottam emlegetni a fehérmájúság kérdését. Ebből arra kellett következtetnem, hogy ez a hiedelem Gombos hagyományvilágában, a gyűjtések idején, már ismeretlen volt. Sem anyám említett szavai előtt, sem utána senki gombosi szájából nem hallottam ezt a nyelvi fordulatot említeni. A megjelent könyv³ anyagában sem szerepel tehát a fehérmájúság említése. Anyám adata pedig csaknem két évtizeddel a könyv megjelenése után hangzott el. Az adatot azóta sem publikáltam; kettőnk emlékezete azonban – a magamé és a feleségemé – megőrizte napjainkig, s éppen most jött el az ideje, hogy a kérdés bizonyos komparatív adatainak vizsgálata során el is mondjam, illetve írásban is rögzítsem.

Egyébként semmi okom sincs kételkedni abban, hogy anyám nem tudta, mit jelent az, hogy Teréz néninek (a népek kaján gyanúja szerint) „fehér mája vót”. Ha ugyanis tudta volna, hogy a néphagyományban miféle képzetek kapcsolódnak a fehérmájúsághoz, nyilván meg sem említette volna, tekintettel Teréz néni életsorsának adataira, másrészt egy köztisztelőben

² JUNG 1978.

4 ³ Ugyanaz.

megöregedett négyszeres özvegyasszony kapcsán ilyesmit elmondani illetlenségnek számított volna. Amikor tehát az adatot anyámtól hallottam (1995–1996 táján) a hiedelem már nem élt a falu tradíciójában, mindössze a kiüresedett, tartalmát-jelentését veszített nyelvi fordulat bukkant fel anyám emlékezetében addigra már rég elhunyt nagynénje kapcsán.

Az anyám elmondta adat – elhangzása pillanatában – annyira váratlan és döbbenetes volt, hogy sem akkor, sem később, sem én, sem feleségem nem tartottuk illendőnek anyámnak elmondani, hogy „mit jelent”, vagyis hogy mit tud a fehér májú nőkről a néprajztudomány. Az adatot azonban emlékezetünk napjainkig fenntartotta. Nyilván kegyeleti okokból mi sem kívántuk befekertetni Teréz néni emlékét.

Bár a népi szexualitás kérdésének kutatása napjainkban sem dicsekedhet túl nagy irodalommal a magyar néprajzkutatásban, bizonyos adatokkal azért rendelkezünk. A kérdés kutatástörténetét is megírták már.⁴ Magam ebben a pillanatban nem tudom megnevezni azt a forrást, ahol a fehér májú lányokról-asszonyokról először olvastam, de az említett beszélgetéskor már tudtam róla. E dolgozat írása előtt utánanéztam a kérdésnek, s ennek szerény eredményeit az alábbiakban közlöm.

Proverbiumként (szólásként) értelmezi a fordulatot O. Nagy Gábor: „*Fehér a mája (Fehér mája van) : (nő) nemileg kielégíthetetlen.*” Az adatot az összeállító népies fordulatként határozza meg.⁵ Ez a minősítés megfelel a proverbium előfordulásainak, kontextusának.

A Szegedi szótárban olvasható: „*fehérmájú fehérmájú mn. 'nimfomániás'*”. Tápén gyűjtött, néprajzi adatként jelzett példamondat: „*A fehérmájú fehércseléd hét embert elszaggat (= nemileg rokanntá tesz).*”⁶

Az Új Magyar Tájsszótár szerint: „*A fehérmájú mn. 1. fehér májú: érzéki, buja természetű 2. csodálatos képességű, varázserejű (ember).*”⁷

Ugyancsak proverbiumként értelmezi az O. Nagy Gáborhoz hasonló meghatározás szerint Vajda Mária is: „*Fejír mája van. Nemileg kielégíthetetlen nő.*”⁸

Némileg eltérő módon értelmezi a nyelvi fordulatot Magyary-Kossa Gyula: „*A dolog egészen világos: fehérmájú férfi vagy nő a. m. parázna, fajtalan, nymphomániás vagy satyr.*”⁹ Az idézett részlet egy lapalji jegyzetből való, ahol Magyary-Kossa a fehér májúnak tartott somlóvidéki boszorkányokról szóló adatokat kommentálja. (A közlés az Ethnographia 1928-as

⁴ Lásd: VAJDA 1982.

⁵ O. NAGY 1976. 460. No M213.

⁶ BÁLINT 1957. I. 412.

⁷ B. LŐRINCZY (főszerk.) 1988. 310.

⁸ VAJDA 1983. 41.

⁹ MAGYARY-KOSSA 1929. 217. 102. jegyzet.

évfolyamában jelent meg, s a közzétevő Relkovic Davorka, Magyar-Kossa szerint, nem érti, hogy a boszorkányok miért fehér májúak. Érdekes módon az orvostörténész Magyar-Kossa nem utal egyetlen más adatra vagy forrásra sem, amely a fehérmájúság kérdésére vonatkozna.) Érdekes továbbá az is, hogy az orvostörténész szerint fehér májúak lehetnek a nők mellett férfiak is, bár a kontextus, amelynek kapcsán a fentebb idézettek írta, nem hétköznapi emberekre (nőkre és férfiakra), hanem boszorkányokra vonatkozik. Ugyanerre látszik utalni az Új Magyar Tájszótárból fentebb idézett 2. meghatározás is. Érdemes idézni egy asszony vallomásából, amelyben a nyelvi fordulat és a jelentés szépen fedi egymást: „Megbecsült engem az uram, abba nem vót hiba. De én nem vótam olyan nagy vírú, olyan *fehér májú*, mint hallottam sok részi asszonytul, hogy szeret összebúni az urával, nem bánná, ha mindig *benne gelingélne* az ember.”¹⁰

A *fehérmájúság*, tehát a *nagyvérűség*, a *torkosvalagúság*, *sűrűvérűség*, vastagabb fogalmazásban: a *baszhatnékság*¹¹, jellemzője volt a népi felfogás szerint a lányok vagy asszonyok egy részének. Nincs róla tudomásom, hogy a kérdést áttekintő dolgozat formájában tárgyalta volna a nemiség adatait vizsgáló magyar néprajzi irodalom, az viszont elképzelhető, hogy szórványadatok számos helyen felbukkanhatnak, csak össze kellene gyűjteni őket. Arról sincs tudomásom, hogy a kérdésnek van-e összehasonlító irodalma. Illetve nem volt tudomásom mindaddig, míg a folyamatos olvasgatás során fel nem bukkantak. Az alábbiakban ezeket mutatom be e dolgozat olvasóinak.

A 19. századi dél-magyarországi (bácskai, bánági és szerémségi) daloskönyvek és az úgynevezett lírák (szerb szövegekről van szó!) olvasgatása a magyarul vagy magyarul is tudó olvasó számára sokszor váratlan felfedezésekkel, meglepetésekkel szolgál(hat)nak. A csak (szerb) anyanyelvén tudó (mai) olvasó számára olyan dimenziói sikkadnak el ugyanis ezeknek a szövegeknek, amelyek csak akkor nyílnak meg, ha az olvasó ismeri a kor többségi (tehát: magyar) nemzetének nyelvét, kultúráját és természetesen népi kultúráját, elsősorban folklóráját. Csak szótározással ezek a szövegek nem nyílnak meg, vagy legalábbis csak részben. (Ezt majd látni fogjuk a továbbiakban.) Természetesen szövegek százain kell átrágnia magát az olvasónak, hogy eljusson az ilyen, egybevető szempontok alapján is fontosnak tartható „népdalokhoz”¹², melyek a hosszú évszázados egymás mellett

¹⁰ VAJDA 1988. 91. A kiemelések tőlem.

¹¹ A jelzett szinonimák felsorolása: VAJDA 1988. 71.

¹² A folklórisztikai értelemben vett népdal nem minden esetben vonatkoztatható a 19. századi bácskai és bánági dalokra. Mint a kutatás megállapította, a kor kézíratos daloskönyveiben és úgynevezett líráiban igen heterogén verses anyag bukkan fel: a népszerű és szívesen énekelt daloktól kezdve a népnek szánt dalokon keresztül az igazi népdalokig. Lásd: KLEUT 1982.

élés folklór tanúinak tekinthetőek. Sok esetben a „lírák”, vagyis a számos helyről összeszedetett és nyomtatott formában közzétett daloskönyvek nem nyújtanak eligazítást a kérdéses szövegek hovatarozása vonatkozásában, ezért a kutatónak – ha szerencséje van – a kérdéses szövegek ősforrása, vagyis első közlése alapján adhat választ a területi hovatarozás vonatkozásában.

Először néhány lírában, utána azonosítható gyűjtőhöz köthető kiadványban bukkantak fel az alábbi „népdalok”:

Kajanje

*Što ću, što ću, rekla sam da oću,
A sad neću – već vidim, umreću!
Trune, vene srce u menika,
Sad počela džigerica bela;
Da je crna, do sad bi umrla,
Već je bela, pa sam nevesela.¹³*

¹³ BOŠKOVIĆ 1862. 19. No 42., megjelent továbbá: VELIKA SRPSKA LIRA 1893. 608. No 161. A szöveg – az első két sor elhagyásával – idézésre kerül a szerbhorvát nyelv turcizmusait tárgyaló szótárban is:

*Truhne, vene srce u menika,
sad počela džigerica b'jela.
Da je crna, dosad bih umrla,
već je b'jela pa sam nevesela.*

Idézi ŠKALJIĆ 1985. 240–241. Mint látható, az idézett rész nyelvi átférmáláson esett át, a bosnyák nyelvhasználathoz lett átigazítva. Škaljić egy Újvidéken elérhetetlen boszniai és hercegovinai szerelmi népdalokat (sevdalinke) tartalmazó kiadványból meríti (*Asikljiče – muslimanske sevdalinke iz Bosne i Hercegovine*, Sakupio Abdul-Hak, Sarajevo, 1914. 123.). A szövegrészlet a *bjela džigerica* (fehér máj) jelentésének értelmezéséhez szolgál népköltészeti példaként, de Škaljić sem tud mit kezdeni vele, s a többi szótárhoz hasonlóan tüdőként (pluća) adja meg a szintagma jelentését. Mivel ez a szöveg (a teljes változat) először 1862-ben jelent meg Újvidéken, utána 1893-ban Belgrádban, nagyon valószínű, hogy a „gyűjtő” Abdul-Hak ebből az újraközlésből vette át, s némi átalakítással a bosnyák szerelmi költészethez igazította. Ha ugyanis a bosnyák szerelmi költészetben járatos lett volna a fehér máj fogalma és a szerelmi epedéshez köthető jelentésköre, Škaljić nyilván egyéb példákat is idézett volna. Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az idézett bácskai szerb „vendégszöveg” ugyanúgy jelentését veszítve került bele a bosnyák szerelmi költészetbe, mint azok a szövegek, melyeket a jelzett Abdul-Hak ugyancsak a szerb lírákból merített, s nyelvi csinosításon átbocsátva domesztikált.

Ennek a szövegnek formai tekintetben is hű, s tartalmi tekintetben is adekvát műfordítása így képzelhető el:

Bánkódás

*Mit tegyek, mit, mondtam, hogy akarok,
Most meg mégsem, lám, már belehalok!
Pusztul, hervad az én szegény szívem,
Most meg ez is, májam, a fehér is;
Feketedne, belehaltam volna,
De fehér az, ezért semmi kedvem.¹⁴*

(E szövegnek más értelmezése is lehetséges: Mit akarok, mit akarok, mondtam [nőnem!], hogy akarok, Most meg nem akarok/akarom, Már látom, meghalok! Rothad, aszik bennem a szívem, Most meg rákezdet a fehér májam, Ha fekete lenne, eddig már meghaltam volna, Mivel fehér, ezért nem vagyok jókedvű.) Ebben a szövegben (mint a következő kettőben is) a felbukkanó *džigerica bela*, magyarul: *fehér máj* szintagma érdekel, ezért az általam felkínált értelmezést a másik két szöveg (és magyar fordítása) után fejtem ki.

*Mislila sam moju diku kleti,
A kad sam se promislila sama:
Što da kunem, kad za njime trunem?
Trune, vene i srce u mene,
I do srca džigerica bela,
S leve strane, di mi ležu tajne.¹⁵*

E szöveg formai és tartalmi tekintetben is pontos műfordítása az alábbi lehetne:

*Elgondoltam [nőnem!] szeretőm átkozni,
Ámde mikor magam átgondoltam:*

¹⁴ A magyar változat saját fordítás.

¹⁵ T(ELEČKI) 1863. 30–31. No 110., megjelent továbbá: VELIKA SRPSKA LIRA 1893. 578–579. No 32. A Bánáti dalok gyűjtője saját nevét csak kezdőbetűkkel jelöli: P. T. Hogy e rövidítés mögött ki rejlik, azt nem tudjuk (más sem), de Miodrag Maticki úgy véli, hogy a rejtélyes gyűjtő valószínűleg Paja Telečki lehet, akiről ugyancsak nem lehet semmit tudni. (Lásd: MATICKI 1989. 132., előszőr: BOŠKOVIĆ 1987. Pogovor: II.)

*Mért átkozzam, hisz pusztulok érte?
Bomlik, hervad a szívem is bennem,
Szívem mellett májam, a fehér is,
Bal felemen, hol titkaim laknak.*¹⁶

Az engem ebben a pillanatban foglalkoztató harmadik szöveg így hangzik:

*Odkud tebi, Anka,
Suknja i dušanka?
Kupio mi laćman Aca
Iz Tomaševaca.*

*Odkud tebi, Lenka,
Od atlasa rekla?
Kupio mi laćman Aca,
Prodo konja vranca.*

*Odkud tebi, Lenka,
Džigerica bela?
Dodala mi Sida
Sinoć preko zida.*

*Odkud ti, Rakila,
Suknja od kašmira?
Kupio mi Ćira,
Čak iz Elemira.*¹⁷

¹⁶ A magyar változat saját fordítás.

¹⁷ T(ELEČKI) 1863. 35. No 125. A negyedik strófa magyar fordítása:

*Honnan van Rakila,
A te kázmérszoknyád?
Ćira vette nekem,
Egészen Elemérből.*

A Bánáti dalok közt még egy szöveg kapcsolódik tematikailag és formailag is a tárgyalt négy strófához:

*Draga dinje bira,
Števa isplaćiva.
Odkud tebi, Draga,
Suknja i dušanka?
Kupio mi arvat Števa,
Prod'o konja bela.*

E szöveg kissé szabadabb fordítása, amely azonban tartalmi tekintetben hű az eredetihez, s mindössze a hely- és személynév-használat tekintetében veszi igénybe a nevek „lefordíthatóságát”, az alábbi módon képzelhető el: a Tomaševac bántási helynév magyar változata, a Tamáslaka került így bele a magyar változatba, az Aco-Šaco névnek pedig a magyarul elképzelhető Saci változatát használtam fel. Az eredeti szöveg konkrét névhasználatát egyébként is az esetlegesség adja: olyan hely- és személynéveket alkalmaz, melyek rímelhetőek valamilyen módon, egyéb funkciójuk („poétikai funkció”) nincs, hisz e verses szöveg alapvető üzenete nem erre hegyeződik ki, mint majd a később következő elemzés bizonyítani igyekszik. Az alkalmazott fordítói lelemény és „szabadság” nem érinti a szöveg női és férfineveinek funkcióját.

*Anka, mondd, hol vetted
A szoknyád és blúzod?
A hadnagy vette, az a Saci,
Az a tamáslaki.*

*Lenka, mondd, hol vetted
Az atlaszréklidet?
Hadnagy Saci vette,
Lovát pénzzé tette.*

*Lenka, ugyan honnan vetted
A fehér májadat?
Szida odatette,
A falon át az este.*

Ez a fordítás nem tartalmazza a szöveg negyedik strófáját, az ugyanis, bár az eredetiben formailag és tartalmilag hasonlít az első háromhoz, nem tartozik oda. Ennek indoka a következő:

A népdal a párbeszéd formáját fogalmazza meg egy virtuális kérdező és két nő (valószínűleg leány) között. A kérdező is elképzelhetően nő (leány) lehet, mivel a szöveg szerint (a kérdező) pontosan tudja azoknak a női ruhadaraboknak nevét, amelyeket felsorol. A patriarchális paraszti társadalomban a férfiak életében és munkamegosztásában a női ruhadarabok számontartása nem elképzelhetetlen, de semmiképpen sem elsődleges; ezzel szemben a nagylányélet mindennapjainak része a „konkurens” lányok öltözködésének számontartása, hisz ki-ki ezáltal is előnyt kíván szerezni a maga számára a potenciális férjek megszerzéséért folyó kíméletlen harcban. A két első strófában egy-egy leány (Anka és Lenka) nevezi meg büszkén ugyanazt a férfit (legényt?), akitől szoknyáját és blúzát, illetve atlaszréklíjét

БАЧВАНСКЕ ПЕСМЕ.

Скупно и издао

Стеван Бошковић,

земљомер.

У **НОВОМ САДУ.**
ПЕЧАТЊА ИГЪАТА ФУКСА.
1862.

БАНАТСКЕ ПЕСМЕ.

СКУПНО П. Т.

У **НОВОМ САДУ.**
Епископска печатња.
1853.

ВЕЛИКА СРПСКА НАРОДНА

ЛИРА

ЗБИРКА С 822 ОДАБРАНЕ ПЕСМЕ

ИЗДАЛА

КЊИЖАРА ВЕЛИМ. ВАЛОЖИЋА

У БЕОГРАДУ

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

НАЈВЕЋУ ЛИРУ

ову украсисмо сликама припознатих песника
на дар и за спомен.

kapta. Azt a szöveg nem mondja ki, de mögöttes tartalomként oda tartozik, hogy a kérdező (ugyancsak lány?) az ajándékozó „nagylelkűségének” okát is firtatja, de azt nem közvetlen kérdéssel, hisz elvileg maga is potenciális ajándékváró, tehát egyben férj-, illetve férfikereső az eladó lányok tarka forgatagában. A választ a fel nem tett, de a szövegbe félreérthetetlenül belekódolt kérdésre természetesen tudja: az ajándékért a lányoknak valamit nyújtaniuk kellett mindkét esetben a hadnagy Sacinak. S hogy a két lány mivel nyerte meg magának a szoknyavadász katona ajándékozókédvét olyannyira, hogy még lovát is eladta, az a harmadik strófa, ugyancsak kódolt, jelentésének értelmezésével állapítható meg.

Itt jutottunk el e dolgozat egyik alapkérdéséhez, hogy a szerb népi kultúrában hogyan értelmezhető a *fehér máj*, tehát a *női fehérmájúság* nyelvi megfogalmazás. Mint fentebb már utaltam rá, a magyar népi kultúrában a fehérmájúság az érzéki, buja természetű lányok-asszonyok jellemzője. Ezt az idézett példák is bizonyítják. A kérdés az ebben a pillanatban vizsgált dél-magyarországi szerb népdal esetében az, hogy vajon a szerb népi kultúrában is ugyanazok a hiedelmek tartoznak-e a *džigerica bela* (fehér máj) jelentésköréhez?

Ha a népi szexualitás magyar adatainak ismerete nélkül, csak kétnyelvű magyar–szerb vagy szerb–magyar szótárak forgatásával kísérelnék meg a válaszadást az idézett szerb népdal harmadik strófájának kapcsán felvetődött kérdésre, félrevezető, hamis képet kapnánk. A *džigerica* (máj) szó török eredetű a szerb nyelvben. Két változatát sorolják fel a jobb szótárak: a *crna džigerica* változatot, melyet *jetraként* adatolnak, magyarul: *fekete máj*, melynek *máj* a jelentése. A *bela džigerica* (fehér máj), melynek jelentését *plućaként* (tüdő) adják meg. A *džigerica bela* (fehér máj) tüdőként való értelmezésével esetünkben nem lehet mit kezdeni, s az idézett szerb népdal(ok) megfelelő strófájába behelyettesítve sem jelent semmit, legfeljebb félrevezeti a szöveget értelmezni megkísérlő folkloristát.

Megoldás természetesen van. Ha abból indulunk ki, hogy a 19. századi dél-magyarországi (bácskai és bánági) szerb nyelvhasználatban és szókincsben tekintélyes számú magyar (és más) eredetű jövevényszóval kell számolni¹⁸, akkor sok minden értelmezhető és világossá válik. Így van ez a néphagyományból ismert fehérmájúsággal és fehér májjal, valamint a *bela džigerica*,

¹⁸ Elég olvasgatni az alábbi szótárakat: *Rečnik srpskih govora Vojvodine*, Sveska 1. Novi Sad, 2000., a mű megjelenése folyamatban van, 8. füzete 2008-ban jelent meg. Továbbá: *Gordana Jovanov: Rečnik Srba u Banatu*, Pančevo, 2005. Mindkét mű rengeteg hungarizmust tartalmaz, amit a szótárírók – feltehetően nyelvi ismeretek hiányában – általában nem jeleznek. Az okok vizsgálata nem ennek a dolgozatnak feladata.

džigerica bela kapcsán is.¹⁹ A bácskai és bánási szerb nyelvhasználatban (19. század) az idézett szerb népdalokban felbukkanó džigerica bela szintagma nyelvi tekintetben és néphiedelmi tekintetben is a magyar fehér máj tükörképe. Másként egyébként nem is értelmezhető, mert a szótárak által kínált adatok teljes értelmetlenséget okoznának a szövegek megfejtésében.

Visszatérve e kitérő után a vizsgálat tárgyát képező bánási szerb népdal harmadik strófájára, annak tartalmáról az alábbiakat lehet megállapítani: az első két strófában rejtőzködő kérdező voltaképpen maga adja meg a választ kódolt kérdésére. A szoknyavadász katona ajándékait fehér májú lányok érdemelték ki érzékiségükkel, bujaságukkal. Nem véletlenül kérdez rá éppen erre a szövegbe rejtett kérdező, hogy „hol vetted a fehér májadat”. A kapott választ az egyik kérdezett lány tréfásan természetesen úgy fogalmazza meg, mintha kapta volna a „falon keresztül” a szomszéd Szidától (szintén női név).

E három strófa együtt teljes egészet képez, a népköltészeti szerkesztésnek szinte mesterpéldája. A negyedik strófa már fölösleges ráadás, mely megbontja a jól megkomponált szerkezetet. Legfeljebb első strófacént lenne elképzelhető, mintegy a kapzsi, fehér májú lányok dicsekvő (s egyben önleplező) eseteinek példajaként a másik kettő mellett. (Nem lehetetlen, hogy a feljegyző keverte össze a strófákat, vagy pedig az énekestől hallotta a megzavart sorrendű változatot.) S ami ebben a pillanatban a legfontosabb: az egész harmadik strófa (és az egész népdal jelentése és értelmezhetősége) a džigerica bela, vagyis a fehér máj szintagma jelentésének dekódolásával válik lehetségessé. Ha a szótárak sugallta tüdőt (pluća) helyettesítjük be a džigerica bela (fehér máj) helyébe a harmadik strófában, az egész szöveg érthetlenné, értelmezhetlenné válna. Az természetesen egészen más kérdés, hogy a szerb nyelvterület balkáni részén a džigerica bela hogy lenne értelmezhető.²⁰ A szerb népköltészet olvasgatása során a bácskai és a

¹⁹ Az előző jegyzetben megnevezett szótárak közül a bánási szerbek szótára magát a máj jelentésű alapszót (džigerica vagy jetra) sem jelzi, a másik pedig, mivel cirill betűs, még nem jutott el a dž betűig, mert az az utolsó előtti betű a jelzett ábécében.

²⁰ Az a néhány mű, amely a testiség (szexualitás) megnyilvánulásait vizsgálja a szerb népköltészetben, a fehér máj és a fehér májúság kérdést meg sem említi, amiből arra kell ismételtelen következtetni, hogy ez a kérdéskör elő sem fordul sem a balkáni szerb nyelvhasználatban, sem pedig a balkáni szerb népi lírában és verses epikában. Az persze egészen más kérdés, hogy a bemutatott hatalmas illusztratív példaanyag mennyiben reprezentálja ilyen szempontból a szerb népköltészet egészét. Lásd ezzel kapcsolatban: KOSTIĆ 1933. és KOSTIĆ 1978. Az utóbbi az 1933-as kiadás tetemesen bővített második kiadása. Mićun Pavićević műve (PAVIĆEVIĆ 2007.) alapján véve obszcén vagy legalábbis sikamlós erotikus viccek és történetek gyűjteménye, s néhány szöveg kivételével semmi köze a folklórhoz.

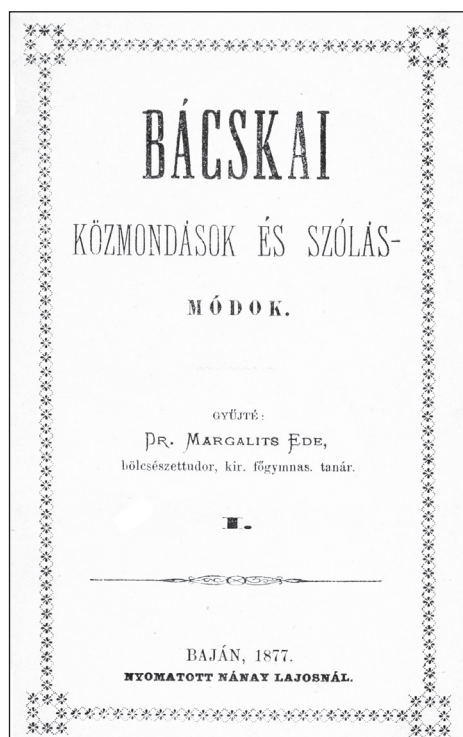
bánsági szerbség (19. századi) népköltészetén kívül magam sem bukkan-
tam olyan adatokra, amelyek a kérdéses szintagma kapcsán női fehérmáj-
júságra (vagyis nimfomániára) utalnának. Kétségtől mentes tényként kell tehát
leszögezni, hogy a fehérmájúság, a fehér máj nemcsak nyelvi formájában,
hanem jelentése és értelmezhetősége vonatkozásában is pontosan megfelel
a magyar népi kultúrában ismert adatoknak. Ez a megállapítás az eddig
ismert adatok alapján nem a szerb népköltészet egészére, csupán annak 19.
századi, dél-magyarországi régiójára vonatkozik.

Egyébként a most tárgyalt népdal előtt idézett két másik szerb népdal
is csak a džigerica bela fentebb kifejtett folklórjelentésével értelmezhető –
különben mindkettő nonszensznek lenne tekinthető. Mindkettő ugyanis
a dalok „hősnőjének” szerelmi (értsd: szexuális) gyöttrődéséről, kínjairól
számol be a népköltészet sajátos eszközeivel, s másként nem is lenne ér-
telmezhető. A szótárak sugallta pluća (tüdő) behelyettesítése a džigerica
bela (fehér máj) szintagma helyébe nem hozna semmiféle folklorisztikai
megoldást. Nem tudom, ezeket a szövegeket a szerb népköltészet kutatói
miként közelítik meg, bár nem valószínű, hogy azt a két népdalgyűjte-
ményt, ahonnan merítettem őket, túl sokan forgatták volna. Persze az is
tény, hogy ezek szinte mindegyike – igaz, forrásmegjelölés nélkül – fel-
bukkan a nagy népszerűségnek örvendett „népi lírák” szövegrengetegé-
ben is. S az sem valószínű, hogy a kérdés kapcsán sokan elmerültek volna
a magyar néphagyomány etnoszexuális vonatkozásainak és irodalmának
komparatív vizsgálatában.

2.

Margalits Ede (1849–1940), a 19. század utolsó harmadának és a 20.
század legelejének sokoldalú magyar műfordítója, középiskolai, majd egye-
temi tanára, parömiológusa, szlavistája, latinistája, iskolaszervezője stb.,
Zágrábban született, s az általános iskola első éveit szülővárosában végezte
horvát és német nyelven. Tízéves korában apja Magyarországra küldte,
Bajára, fivéréhez, aki akkor az ottani általános iskola igazgatója és tanítója
volt. Margalits gyakorlatilag itt tanult meg magyarul, innentől kezdve ne-
velése és iskoláztatása a nagybácsira hárult. A zágrábi gyerek jó tanulónak
és szorgalmasnak bizonyult, s már igen korán, óraadással és osztálytársai
tanításával, hozzá tudott járulni létfenntartásának anyagi költségeihez.
Későbbi változatos tanulmányai és egyetemi stúdiumai során, Béctől Pá-
rizsig kitűnő képzésben részesült, s így vált korának egyik legképzettebb
szlavistájává és filológusává.

Kezdetben úgy látszott, hogy egyházi karrier vár Margalitsra, de ő
14 kilépett a jezsuita rendből, s miután abbahagyta párizsi filológiai tanul-

mányait, végül is 1870-ben a bajai Tanítóképezde tanára lett, ahonnan néhány év múlva a szintén bajai gimnáziumba távozott ugyancsak tanárként. Később a zombori Gimnázium tanári állását töltötte be, majd pesti középiskolai tanárkodás után kinevezték tanárként a pesti egyetemen a horvát-szerb nyelv és irodalom tanszékére. Végül is 1915-ben vonult nyugdíjba, s onnantól kezdve Zomborban élt. Pátriárkai korban, 1940-ben hunyt el ugyanott. Munkában eltöltött változatos életének adatait maga diktálta le késő öregkorában, Zomborban, innen ismerhetjük meg e gazdag élet számos vonatkozását.²¹

Ebben a pillanatban és ezen a helyen bennünket Margalits pompázatosan gazdag életművének csupán egyik kis szelete érdekel, parömiológiai

²¹ Az önéletrajzt Đorđe Antić zombori gyógyszerész és történész kérésére Margalits magyarul diktálta le, a szöveget Antić fordította szerbre, s ez a fordítás maradt fenn a zombori Történelmi Levéltárban, ahonnan Margalits egykori tanítványa, Emil Palić adta ki jó negyedfél évtizeddel később (MARGALITS 1974). Időközben az önéletrajzi beszélgetés eredeti szövegének nyoma veszett, s ezért újabb három évtized elmúltával a Studia slavica közlése alapján adta ki újra a zombori Dometi folyóirat három folytatásban, megfelelő jegyzet kíséretében. (Lásd: MARGALITS 2001–2003.) Állítólag ez a szöveg kiadásra került Zomborban könyv formában is, de annak nem sikerült nyomára bukkanni.

munkásságának a mi világunk szempontjából is jelentős kezdeti szakasza. A horvátországi születésű, magyarul Baján megtanuló fiatalember ugyanis párizsi egyetemi tanulmányaival szinte egy időben, 1877-ben adta ki Baján közmondásgyűjtő és -publikáló tevékenységének első zsen-géjét, a *Bácskai közmondások és szólásmódok*²² című füzetét. E füzet beígért második kötete nem jelent meg. Ezt követi majd csaknem húsz év múlva (1896-ban) a *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*²³ című reprezentatív gyűjteménye, mely a kor valószínűleg legfontosabb magyar proverbiumgyűjteménye. Margalits a későbbiekben is kiadott közmondásgyűjteményeket, de azok nem magyar vagy nem elsősorban magyar parömiológiai vonatkozásúak.

Hogy bácskai közmondás- és szólásanyagára, melyet bajai füzetkájában közzétett, hogyan tett szert, arról a kiadvány rövidke bevezetőjében nem nyilatkozik. Ezért a mai folklórkutató csak két dologra gondolhat: vagy tanítóképezdei és gimnáziumi tanítványai írták össze a maguk születési helyén ismert proverbiumokat, hisz tanítványai az akkori Bácskaság egész területéről verbuválódtak a két tekintélyes bajai tanintézetben, sőt valószínű, hogy Margalits felkérésére ki-ki az iskolai vakációk idején helyi gyűjtést is végzett. Itt meg kell említeni, hogy a 19. század végének Bácskasága földrajzilag nem azonos a mai szerbiai Bácskával; annál jóval nagyobb területre kell gondolni. A másik lehetőség pedig az, hogy a füzetkében közzétett proverbiumok egy részét legalábbis, maga Margalits jegyezte fel a maga diákkorának és házitanítóskodásának során a kor híres bácskai birtokosainak körében időzve. Önéletrajzában ugyanis külön fejezetben emlékezik vissza a kor bácskai nagybirtokosaira, a Pilaszánovitsokra, Vojnitsokra és Latinovitsokra, akiknek excentrikus szokásait és sajátos viselkedésmódját kedvvel ecseteli.²⁴ Nem lehetetlen, hogy ezeknek körében jegyzett fel jó néhány olyan szólást vagy közmondást, amelyek mai ismereteink fényében sikamlós tartalmúnak tekinthetők, s nem valószínű, hogy a kor karót nyelt és prüd szemléletmódja ilyesmiknek feljegyzését és főleg értelmezését a diákság számára lehetővé tette volna. Az egész életében óvatos és konfliktuskerülő Margalits ilyen szövegek lejegyzését nem is várta vagy várhatta el diákjaitól. Ennek ellenére azonban ilyen proverbium szép számban található a füzetkében.

Hogy a bácskai közmondások némelyike szinte bizonyosan nagybirtokosi körökből származik, arra szinte kétségbevonhatatlan bizonyítéknak vehető a következő példa: Margalits közli az alábbi helységsoroló jellegű köz-

²² MARGALITS 1877.

²³ MARGALITS (1896). A huszadik század utolsó évtizedében a mű több reprint (vagy annak nevezett) kiadásban is megjelent.

²⁴ MARGALITS 1974. 130–132.

mondást: *Akit Baján meg nem szólnak, Szabadkán le nem itatnak, Zomborban meg nem vernek, Újvidéken rosszra nem visznek, az elmebet az egész világon, sehol rajta ilyesmi meg nem esik.*²⁵ A délvidéki Lelbach földbirtokosok kései utóda, Lelbach Gyula a családja hagyományairól írt emlékező könyvében²⁶ ezt írja a „bácskai nábobokról”, vagyis a Vojnitsokról, Csernovitsokról, Fernbachokról, Dungyerszkiekről: „Közös jellemvonásuk alapján úgy jellemezték őket, hogy *akit Baján meg nem szólnak meg, Zomborban el nem raknak, Újvidéken meg nem szidnak, Szabadkán meg le nem isznak, az elmebet a világ végére is.*”²⁷ Mivel folklórról van szó, természetes, hogy a kései utód emlékezetében egy változat rögzült, amelyet ő nem is nevez közmondásnak már.

Nem lehetetlen, hogy ugyancsak a mulatozó kedvű, korhely „nábobok” körében hallhatta Margalits azt a szólást, amely így hangzik: *Maga iszik, mint a csonoplai tamburás.*²⁸ Ez a proverbium köszön aztán vissza egy bácskai falucsúfoló egyik strófájában, amelyet a Bácska című lap közölt 1895 farsangján: *Csonopolyán a tamburás csak egyedül iszik, Ó-sóvén a nagy bajuszt borotválni viszik.*²⁹ De ugyancsak ebből a nábobi körből származhat az alábbi szólás is: *Szépen iszik, mint a szabadkai ember.*³⁰ Margalits párját ritkítóan érdekes és számunkra fontos füzetkéje még egy falucsúfolót tartalmaz, ugyancsak közmondás formájában: *O Moravica, jaj Pacsér, átkozott Csantavér, kenyeretlen Bajsa.*³¹ E falucsúfoló változatainak a szóhagyományban is fel kell bukkannia errefelé (a mai délvidéki Bácskában), hisz Gombosról magam is emlékszem az alábbi rövidült változatára: *Ómoravica, Jajpacsér, kenyeretlen Csantavér.* De a proverbium, baráti adatközlés alapján, Topolyán is ismert volt.

²⁵ MARGALITS 1877. 10. E proverbiumhoz teszi hozzá Margalits csillag alatt: „E közmondást ép (sic!) oly találóan jellemzi Bács főbb városait, mint azon olasz közmondás, mely a két (sic!) főbűnt Olaszhon hét főbb városában szállásolja el: a kevélység Genuában, a fős vénység Florenben, az irigység Rómában, a bujaság Velencében, a torkosság Milanóban, a harag Bolognában, a jóra valórestség (sic!) Nápolyban lakik.”

²⁶ LELBACH 2008. A könyvre Pastyik László hívta fel figyelmemet, amiért ezen a helyen is köszönet illeti.

²⁷ LELBACH 2008. 252. A helységcsúfolók kapcsán folytatott beszélgetéseink nyomán az adatot Pastyik László volt szíves számomra kikeresni.

²⁸ MARGALITS 1877. 30.

²⁹ Újraközli CSORBA 2006. 157. Csorba is észrevette, hogy az általa újraközölt falucsúfoló egyik strófájának paralelje Margalits egyik közmondáskötetében szerepel. Ő azonban MARGALITS (1896) alapján hivatkozik rá. CSORBA 2006. 162.

³⁰ MARGALITS 1877. 42. Ennek a proverbiumnak távoli rokonaként lehet számon tartania a Csorba Béla által újraközölt falucsúfolóban szereplő sorokat: *Noé apánk nedűjét / Szabadkán imádják.* CSORBA 2006. 158.

³¹ MARGALITS 1877. 38.

A füzet anyagának átolvasása után az alábbi, a népi szexualitással kapcsolatba hozható proverbsok kerültek elő: *Az egér sem fut mindig egy lyukba*³²; *Kap rajta, mint a lányok a nagy orrú legényen*³³; *Kis bögre, hamar kifut*³⁴; *Kis ember nagy bottal jár*³⁵; *Könnyű Katót táncba vinni*³⁶; *Kutya van a kertben*³⁷; *Megkenték az alfélét ebhájjal*³⁸; *Mindent a farára akgat*³⁹; *Ne csupáld a másnak a szénáját*⁴⁰; *Nem jó öreg zsákba új búzát önteni*⁴¹; *Piros alma lesz ma vacsorám*.⁴² E proverbsok változatait általában tárgyalja a

³² MARGALITS 1877. 14. Azonos szövegű párhuzama: ERDÉLYI 1869. 49. No 1305.; *Az ürge sem jár egy lyukba.*, valamint: *Az ürge is megunja mindig egy lyukba járni.* VAJDA 1983. 43. E két változathoz fűzött kommentár: „Megunja az ember a mindig ugyanazzal a nővel folytatott szexuális viszonyt, kell a változatosság.” (VAJDA 1983. ugyanott.)

³³ MARGALITS 1877. 26. Változatát nem ismerem. Konnotációjának elemzése ebben a dolgozatban.

³⁴ MARGALITS 1877. 28. A bögre, akárcsak a többi edény (csöbör, sajtár, korsó stb.) a vulvát jelenti a folklór szövegekben (népdalokban, proverbsokban stb.). Lásd: *Ne kanalazz más bögréjébe.* Jelentését az egyébként óvatos O. Nagy Gábor így fogalmazza meg: „Ne akard elcsábítani más feleségét, kedvesét!” O. NAGY 1976. 103. No B1180.

³⁵ MARGALITS 1877. 28. Általánosan ismert. Az óvatos O. Nagy szerint „egyik” jelentése: „A kis termetű emberek gyakran élnek nemi életet élnek.” O. NAGY 1976. 102. No B1164.

³⁶ MARGALITS 1877. 29. Korai változata: *Könnyű Katót táncra.* ERDÉLYI 1869. 121. No 3384. Változatait felsorolja O. Nagy Gábor: K465. Szólásszerű értelmezése: „Tudom, hogy kedvére van a dolog, ha színleg vonakodik is.” O. NAGY 1976. 340.

³⁷ MARGALITS 1877. 29. Egyik jelentése: „Szeretőd tart az asszony.” Változatok felsorolásával O. NAGY 1976. 402. No K2122. A kérdés kapcsán lásd még tanulmányomat: JUNG 2004.

³⁸ MARGALITS 1877. 32. Változatai: JUNG 2004. 174. Jelentéséről – ami egyértelműen coitus – ugyanott.

³⁹ MARGALITS 1877. 33. Margalits csillag alatti megjegyzése: „A cifrázkodó asszony.” (Ugyanott.) Ismerve azonban a női far alkalmazását a szexuális kommunikációban, jelentése ennél valószínűleg sokkal összetettebb. Például: *Ingaóra a farom, úgy jár, ahogy akarom.* (Lakodalmi kurjantás. Emlékeztető.); Valamint: *Úgy jár a fara, hogy száz jáger se tudna belelúni.* (VAJDA 1983. 38.) Lásd ennek kapcsán: VAJDA 1994.

⁴⁰ MARGALITS 1877. 34. Egy közeli változat: *Megbúzta a szénáját.* VAJDA 1983. 41. Értelmezése ugyanott: „A férfiak körében használt szólás értelme, nemileg közösül.”

⁴¹ MARGALITS 1877. 36. Változata: *Ó zsákba nem jó új búzát tölteni.* ERDÉLYI 1869. 254. No 7336. Általánosan ismert jelentése: nem jó a nagy korkülönbség a szerelmesek vagy házastársak között.

⁴² MARGALITS 1877. 39. E proverbs értelmezésével kapcsolatban: „Ugyanezek a metaforák a népdalokban is előfordulnak: *Az én kedves vacsorám / Csak egy vöröshagyma s Az én kedves vacsorám / Csak egy piros alma.* A kedves vacsorát sem kell szó szerint venni, mint említettem, az evésnek is megvan a maga erotikus jelentése. Az alma (minden piros gyümölcs a női genitálé) leszakítása, megevése a nemi aktust jelenti, s ez természetesen vonatkozik a vöröshagymára is.” BERNÁTH 1986. 16.

magyar népi szexualitásról szóló irodalom, némelyeknek változata megtalálható egyes proverbsgyűjteményekben is. Ezekről a vonatkozásokról az egyes példákhoz fűzött jegyzetekben számolok be. A füzetben közölt proverbsok némelyikéhez Margalits lapalji jegyzetet is fűz csillag alatt. Érdekes módon azonban a felsorolt – testiséggel kapcsolatba hozható – szövegek egyikéhez sem járul csillagos lapalji jegyzet, amiből vagy arra lehet következtetni, hogy Margalits nem ismerte a (felsorolt) proverbsok etnoszexuális konnotációját, vagy pedig nagyon is ismerte, éppen ezért nem kommentálta őket, tekintettel a kor (1877-ben vagyunk!) álszent felfogására. A szövegek között előfordul a *Seggel kel fel*⁴³ szólás, valamint a *Kikopott, mint ebszar a hóból*⁴⁴ is, ezzel szemben a Gomboson is ismert szólást: *Fényes, mint a Salamon töke* változatot csupán *Fényes mint a Salamon...*⁴⁵ kipontozott formában közli. Igaz, a testiség népi felfogásával kapcsolatos proverbsokban általában nem fordulnak elő közízlést sértő kifejezések, ezért elképzelhető, hogy átmentek a szűrőn, anélkül, hogy konnotációjukról nyilatkoznia kellett volna a közzevetőnek, amennyiben azt (feltehetően) ismerte.

E dolgozat témakörének megfelelően ebben a pillanatban bennünket a *Kaprajta, mint a lányok a nagyorrú legényen*⁴⁶ proverbs érdekli, amelyről és konnotációjáról Margalits csillaggal jelzett vagy más megjegyzés formájában nem tájékoztat. 1896-ban megjelent nagy proverbsgyűjteményében⁴⁷ ezt a szólást nem vette fel, annak ellenére, hogy – megjegyzése szerint – a kötet a korábban megjelent gyűjtemények teljes anyagát tartalmazza. Ennek okát keresve arra kell gondolnunk, hogy más – korábbi – gyűjtemények ezt a bácskai szólást nem ismerik, vagy pedig arra, hogy Margalits feltehetően ismerte konnotációját, s éppen ezért nem közölte újra. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy az idézett szólással magam sem találkoztam más gyűjteményekben vagy egyéb proverbsközlésekben. (Ez persze nem jelenti azt, hogy általam nem ismert más forrásokból a proverbs nem adatolható.)

Az természetesen nem állítható, hogy a férfiak nagy orra és fallosza nagyságának összefüggéseiről – napjainkban is ismeretes szóhagyomány alapján –, korábban ne hallottam volna. Nem ismertem azonban írott ada-

⁴³ MARGALITS 1877. 40.

⁴⁴ MARGALITS 1877. 28. Változata: *Kimaradt, mint kutyaszar a hóból*. VAJDA 1983. 40. Értelmezése: „Elesett valamitől, kimaradt valamiből. Főként a vénlányokat illették így.”

⁴⁵ MARGALITS 1877. 22.

⁴⁶ MARGALITS 1877. 26.

⁴⁷ MARGALITS (1896).

tot, ami ezt alátámasztotta volna. Nemrégiben azonban felbukkant egy dolgozat⁴⁸, amely éppen ezt tárgyalja, tehát alkalmam van arra, hogy a Margalits publikálta adatot (proverbiumot) a nevezett dolgozat adatainak fényében elemzés tárgyává tegyem.

Az említett dolgozat az első irodalmi példát a császárkori latin irodalomból meríti, Martialistól:

*Akkora épp farkad, mint orrod, Papilus, ekképp
megszímatolhatod őt, hogyha felállva mered.*⁴⁹

Másik példája a 14. századból való, Michael Scotus művéből:

*Orrot néz, s ki-ki látja, mily a priáposzi dárda,
s míg szemléli a lábát, sejtí a nő micsodáját.*⁵⁰

A második idézetben még egy testiséggel összefüggő hiedelem megfogalmazódik: a női szemérem nagyságának összefüggése a nő lábával. Ez a kérdés azonban ebben a pillanatban számunkra nem elsődleges, ezért ezzel ezen a helyen nem foglalkozom. Az idézett két sornak további változatai:

*Ajkairól látod, mily mély a lányka üregje,
orráról látod, hogy a férfi dorongja milyen nagy.*⁵¹

⁴⁸ MAGYAR 2008. A dolgozatra Gerold László hívta fel figyelmemet, amiért ezen a helyen is köszönet illeti.

⁴⁹ MAGYAR 2008. 1169.

⁵⁰ Ugyanott.

⁵¹ Ugyanott. Az orvostörténész Magyary-Kossa Gyula a reneszánsz kor erkölcséről értekezve külön kitér az olaszországi diák Janus Pannonius viselt dolgaira is. Közben természetesen szót ejt az egyik olasz kurva, Orsolya pinájáról éneklő epigrammáiról is (a megfelelő verszetnek azért csupán latin címét adva meg: De vulva Ursulae), majd megemlíti a másik rimával, Lúciával megesett kalandokat is, s közben ezt írja: „Ez a Lúcia különben igen megfontolt hölgy lehetett, mert nagy figyelemmel volt a férfiak orrának méreteire, azon középkori verszet utasítása szerint, mely azt mondja, hogy...” Ezután idézi ennek a magyarul bemutatott részletnek latin eredetijét, egész pontosan: változatát, amely abban tér el a Magyar László András adta eredetitől, hogy míg ebben a „férfi dorongjának” méreteiről van szó, vagyis „mentula viri”, a másikban a „hasta viri” kerül említésre, ami mindenképpen harciasabb szemléletet tükröz, hisz a férfi dárdáját, lándzsáját vagy lándzsanyelét jelentheti. Ami – tegyük hozzá – a férfiak oldaláról előkelőbben hangzik, mint a póriás dorong. MAGYARY-KOSSA 1929. 195–196.

Továbbá:

*Orrából kitalálad, mekkora farku barátod.
Jelzi a lánynak az ajka, hogy micsodája mifajta.⁵²*

Magyar László András a továbbiakban a magyar reneszánsz olasz iskolázottságú költőjétől, Janus Pannoniustól (a későbbi pécsi püspöktől) is idéz példát a fallosz méretei és az orr méretei összefüggéseinek hiedelméről. A kérdéses részt egy másik fordítás alapján idézem:

*Lúcia bárkinek orrát ránézésre beméri,
S ebből máris ítél, füttyköse mekkora nagy.
Mérnök-e, archívár tán Lúcia? Arra gyanakszom,
Ily szabatos tudomány iskolapadja az ágy.⁵³*

Utolsó komparatív példaként a Margalitstól vett proverbiumhoz ugyancsak Janus Pannoniustól idézek még egy példát – egy teljes verset –, melyet Magyar László András maga nem idéz:

*Lúcia, hogyha legény füttyent, mért nézed az orrát,
S méregeted, hogy az orr mennyire nagy s meredek?
Hímnél ezzel a mércével méred te a vesszőt,
Orr a te mértéked, tudjuk: a rőf, az arasz.
Hogyha az orr tetszik, tetszik tüstént vele más is,
Küldhet ajándékot, ámde az orr becsesebb.
Nincs szükség se kerítőnőre, se közvetítőre,
Téged az orr csábít, orrnak a csábereje.
Nem fekkhet le veled más, csak pompás túlökorru,
Lennék orrszarvú én bizony éppen ezért.
Lúcia, csalnak e jósjelek, egy próbád ha velem lesz,
Meglátod magad is, mennyire rossz e szabály.⁵⁴*

Mint az imént idézett Janus Pannonius-versek (fordításának) utolsó sorában látható, az ifjú költőnek fenntartásai voltak a két testrész méreteinek és formájának összefüggéseivel kapcsolatban (nyilván nem volt „túlökorru”

⁵² MAGYAR 2008. 1170.

⁵³ A Magyar László András idézte változat fordítása: MAGYAR 2008. 1171. Az általam idézett fordítás: ÁCS–JANKOVICS–KŐSZEGHY (szerk.) 1998. 85. (Lúcia jóslatáról)

⁵⁴ ÁCS–JANKOVICS–KŐSZEGHY (szerk.) 1998. 85. (Ugyanarra a Lúciára)

– mondanák az elméletet ma is valló kaján férfiak), s az idézett tanulmányban is számos orvosi (anatómusi) szöveg idézésre kerül, mely a tárgyalt hiedelmet cáfolja. Úgy tűnik azonban, hogy a hölgyek körében masszívan tartotta magát: „Nápolyi Johanna (1326–1382) például állítólag kifejezetten nagy orrú férfiakat választott szeretőinek, amire valami hasonló hiedelem (vagy tapasztalat?) indíthatta.”⁵⁵ A legendák szerint kifejezetten forróvérűnek tartott Mária Terézia császárnő kapcsán akár nem is kellene meglepődni azon, ha valahol írásos nyomai bukkannának fel annak, hogy a császárnő miért alkalmazott előszeretettel testőrei között jóképű (nagy orrú?) magyar huszártiszteket.⁵⁶

Fontos még Magyar László Andrásnak az a megállapítása is, amely az egyértelmű korábbi anatómusi cáfolatok ellenére a hiedelem kései újrafelbukkasáról tudósít: „Különös módon a XIX. század végén az elmélet új életre kelt az orvosi irodalomban, jelenléte pedig a modern néphitben is tagadhatatlan.”⁵⁷

Az idézett irodalmi példák alapján tehát kétségbevonhatatlan, hogy a hímtag dimenzióinak és az orr méreteinek összefüggéseiről kialakult hiedelem már igen korán írásos rögzítést nyert, arról azonban nem nyilatkozik a tárgyalt dolgozat szerzője, hogy a folklór szempontjából mire lehet gyanakodni: vajon a folklorizmus, avagy a folklorizálódás folyamatainak nyomait őrzik-e az idézett adatok? Ha ugyanis úgy tekintjük, hogy az ókori népi hiedelemvilágban már közismert „megfigyelést” vagy „tapasztalatot” foglaltak az ókori és a későbbi szerzők (a fordításokban is szépen csengő) hexameterekbe, akkor a folklorizmus mesteri példáival van dolgunk, beleértve Janus Pannonius idézett verseit is. Ha viszont úgy tekintjük, hogy az ókori és a középkori szerzők verseiben írásos rögzítést nyert megállapítások terjedtek el a népi hiedelemvilágban, mintegy az alászállott kultúrjavarok módján, akkor viszont a folklorizálódás esete forogna fenn. A magam elképzelése szerint föltehetően az írói folklorizmus emelte be a magasirodalomba a népi hiedelemvilágban ősidők óta járatos hiedelmet, hisz alig képzelhető el, hogy a hímtag és a nagy orr vélt összefüggéseiről például a Janus Pannonius által sokszor megénekelte Lúciák, Szilviák, Orsolyák, Ágnesek, Jusztinák stb. az ókori vagy középkori latin irodalomból merítették volna ismereteiket. Feltehetően így lehet ez az európai népek

⁵⁵ MAGYAR 2008. 1170.

⁵⁶ Tóth Béla, aki Mária Terézia császárnő erkölcséről értekezve természetesen mendemondának minősíti a gyanúsítgatásokat, de azért ezt írja: „Az a magyar nemzet, amely asszonykirályát negyven évig lovagias hódolattal vette körül, másrészt pornográf anekdoták sokaságát költötte a fejedelmi nőre és a csúf történetek közül nem egy ma is szájról szájra jár. Valószínű, hogy e trágárságok egykorúak . . .” TÓTH 1901. 110.

22 ⁵⁷ MAGYAR 2008. 1172.

hiedelemvilágában is, bár azok az adatok, melyeket Magyar László András idéz (illetve melyekre hivatkozik), meglehetősen szerények.⁵⁸

Vegyük most górcső alá a Margalits által bácskainak minősített proverbiumot, amely így hangzik: *Kap rajta, mint a lányok a nagy orrú legényen.*⁵⁹ E szóláshasonlat (melynek, mint említettem, nem ismerem változatait vagy párhuzamait) tehát azt a szituációt fogalmazza meg, amelyet a Magyar nyelv értelmező szótára az alábbi módon határoz meg: *valakinek kegyét, társaságát keresi(k)*. Továbbá: *tetszik, szívesen érintkeznek vele, keresik a társaságát.*

A kérdés tehát az, hogy miért keresik a társaságát, miért érintkeznek vele szívesen, miért tetszik a lányoknak a nagy orrú legény? Az okokat nyilván abban a hiedelemben kell keresni, amelyet a fentebb idézett költők csinos verslábakba foglaltak. Az idézett szótár megfogalmazása, hogy „szívesen érintkeznek vele” – persze – nyilvánvalóan nem a szexuális kommunikációra utal, hanem a nyelvi kommunikáció – akár kétértelműnek is vehető – megfogalmazása. Ha tudjuk, hogy a proverbiumot Margalits 1877-ben adta ki, s nyilván pár évvel korábban gyűjtötte vagy gyűjtötte, akkor arra kell gondolni, hogy a szóláshasonlat beleillik abba a megállapításba, amely szerint a 19. század végén a hímtag és az orr méreteinek összefüggéseiről szóló elmélet újraéledt, tehát ennek jegyében keletkezhetett folklórpéldánk is, mivel – mint említettem – sem a korábbi közmondásgyűjteményekben, sem a későbbiekben nem bukkant fel újra. Hogy a gyűjtött példa publikálásának idején Margalits az általam fentebb adott értelmezést ismerte-e, nem tudni, de kiváló latinistaként legalább az antik szerzőktől (és Janustól) tudhatott róla. Vagy pedig a hiedelem akkor is és korábban is közismert volt a magyar népi hiedelemvilágban, csupán én nem ismerem írásos rögzítését. Az sem elképzelhetetlen, hogy Margalits a proverbiumot a fentebb már emlegetett nábob körökben hallhatta.

S legvégül: nemcsak a fentebb említett középkori Nápolyi Johanna, valamint a Ferrarában Csezmiczei János, alias Janus Pannonius által hajkurászott Lúciák és a hozzá hasonló kiseded olasz rimák hittek abban, hogy a nagy orrú férfiak egyben nagy fallosszal is bírnak, hanem az idézett proverbiumba foglalt magyar nagylányok is, különösen valószínűleg elsősorban azok a fehér májú fajták, akikről ennek a dolgozatnak első részében szó volt.

⁵⁸ Desmond Morris művére hivatkozik: MORRIS 1990. 72–73. Az itt közölt adatok népszerűsítő művek szintjén elképzelhetőek, de folklorista szemmel nézve alig számottevőek.

⁵⁹ MARGALITS 1877. 26.

Irodalom

- ÁCS Pál–JANKOVICS József–KŐSZEGHY Péter (szerk.)
1998 *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I.* Humanizmus. Budapest
- BÁLINT Sándor
1957 *Szegedi szótár I–II.* Budapest
- BERNÁTH Béla
1986 *A szerelem titkos nyelvén.* Erotikus szólások és egyéb folklórszövegek magyarázata. Budapest
- BOŠKOVIĆ, Stevan (skupio)
1862 *Bačvanske pesme.* U Novom Sadu
1987 *Bačvanske pesme.* Fototipsko izdanje. Priredio i pogovor napisao Miodrag Maticki. Beograd
- CSORBA Béla
2006 Egy XIX. századi bácskai falucsúfoló tárgy történetéhez: In: *Csorba B.: Hol vette a király a várát?* Újvidék, 2006. 156–167.
- ERDÉLYI János
1869 *A nép költészete.* Népdalok, népmesék és közmondások. Pest
- JUNG Károly
1978 *Az emberélet fordulói.* Gombosi népszokások. Újvidék
1990 *Hiedelemmondák és hiedelmek.* Adatok Gombos népi hiedelemvilágához. Újvidék
2004 Hol is van az „eb hele”, avagy: döglött kutya-e a „holt eb”? In: *Jung K.: Elbeszélés és éneklés.* Újvidék, 2004. 170–178.
- KLEUT, Marija
1982 Rukopisne pesmarice u doba srpskog romantizma. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane 12.* 175–185.
- KOSTIĆ, Aleksandar
1933 *Seksualno u srpskoj narodnoj poeziji.* Beograd
1978 *Seksualno u našoj narodnoj poeziji.* Beograd–Zagreb
- LELBACH Gyula
2008 *Romba dönt világ.* Képek és történetek a Délvidék múltjából. Budapest
- B. LŐRINCZY Éva (főszerk.)
1988 *Új magyar tájszótár II.* Budapest
- MAGYAR László András
2008 Az orr és a hímtag. *Holmi 20*(2008) No 9. 1169–1174.
- MAGYARY-KOSSA Gyula
1929 *Magyar orvosi emlékek.* Értekezések a magyar orvostörténelem köréből I. Budapest

MARGALITS Ede

- 1877 *Bácskai közmondások és szólásmódok*. Baján
(1896) *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest
1974 Autobiografija prof. Edvarda Margalića. Uvod: E. Palić. *Studia slavica* 20(1974) Fasc. 1–2. 127–166.
2001–2003 Edo Margalić: Autobiografija. *Dometi* (Sombor) 28(2001) No 106–107. 94–110., 30(2003) No 112–113. 85–107., No 114–115. 67–85.

MATICKI, Miodrag

- 1989 Bačvanske pesme Stevana Boškovića. In: *Maticki, M.: Ponovnice*, Novi Sad, 1989. 132–135.

MORRIS, Desmond

- 1990 *Testközelenben*. Az emberi faj útikalauza. Budapest

O. NAGY Gábor

- 1976 *Magyar szólások és közmondások*. Ed 2. Budapest

PAVIĆEVIĆ, Mićun

- 2007 *Bestidna knjiga*. Narodne pikanterije iz Jugoslavije. Izabrao i priredio Dragan Lakićević. Beograd

ŠKALJIĆ, Abdulah

- 1985 *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Peto izdanje. Sarajevo

T(ELEČKI), P(aja)

- 1863 *Banatske pesme*. Novi Sad

TÓTH Béla

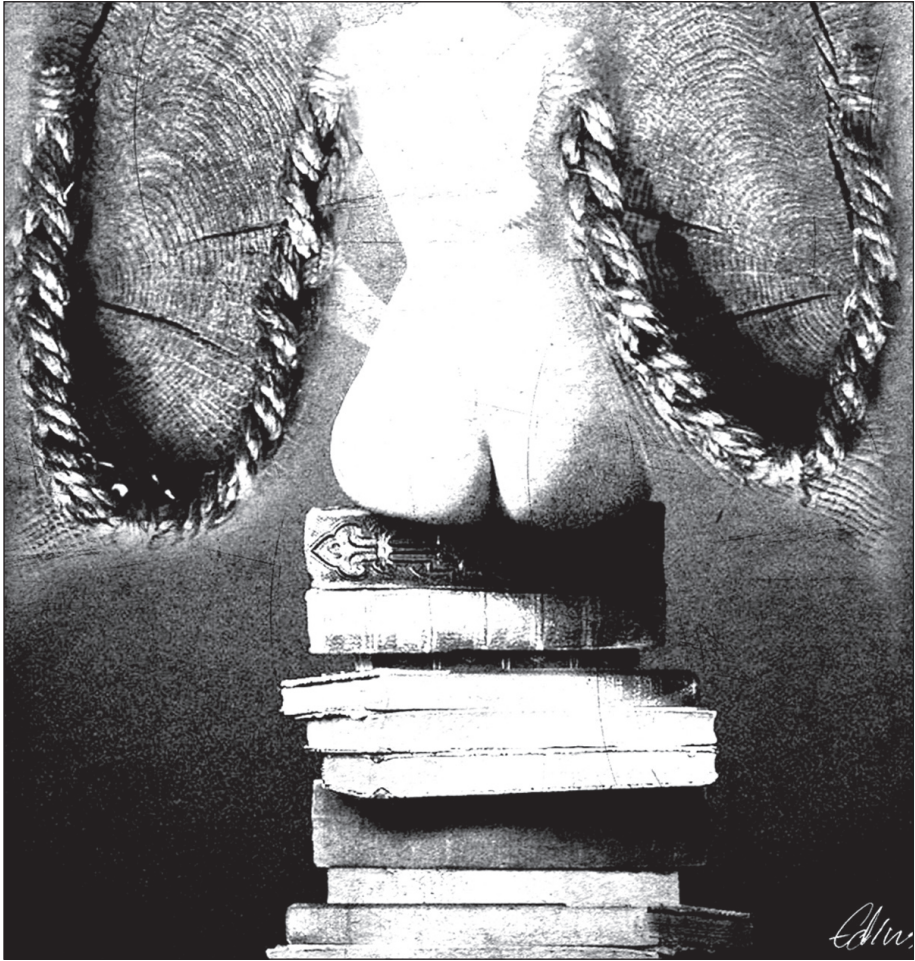
- 1901 *Mendemondák*. A világtörténet furcsaságai. 2. kiadás. Budapest

VAJDA Mária

- 1982 A parasztság szerelmi életének kutatása. *A Hajdu-Bihar megyei múzeumok közleményei* 39. (Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére) Debrecen. 677–687.
1983 Szólások, közmondások a szerelmi élet köréből. *Múzeumi Kurír* No 41. (V. kötet, 1. szám) 34–44.
1988 *Hol a világ közepe?* Parasztvallomások a szerelemről. Kecskemét
1994 A nem-verbális közlések egyik formájáról: a járásról. *Déri Múzeum Évkönyve 1992–1993*. (Debrecen, 1994) 345–359.

VELIKA SRPSKA LIRA

- 1893 *Velika srpska narodna lira*. Beograd (Reprint: Beograd, 1998)

A szex válsága

A pszichoanalízisről beszélni? Még? Hiszen már mindent elmondtak róla. Túl későn kaptunk észbe, hisz már rég megelőztek minket a pszichoanalitikusok, és hangot adnak gondolataiknak. Kérdésem is sokkal bizonytalanabb annál, mint amilyeneket a filozófia fel szokott tenni általában egy állandóan rossz hangulatú pszichoanalitikusnak. Amikor Mallarmé megpróbált mérleget vonni a XIX. századról, költői hitvallásában úgy fogalmaz, hogy a XIX. században „a költészetet átértelmeztük”. Ennek ismeretében felvetődik bennem a kérdés, vajon a XX. században a nemiséget értelmeztük át? A pszichoanalízist ebben a kontextusban idézem meg, s azt a kérdést teszem fel vele kapcsolatban, vajon a pszichoanalízis arról tanúskodik-e, hogy századunkban úgy gondolkodtunk és úgy alakítottuk át az emberi szexualitást, hogy az számunkra a létezés másféle ígérését hozta el? Feltehetjük a kérdést a pszichoanalízis számára, válaszoljon arra, mi is történt velünk a nemiség terén.

Azt hiszem, ennél a kérdésnél Freudtól kell elindulnunk. A gondolkodás és a szex közötti kapcsolatokban, mindabban, amit a gondolkodni akarás elkerülhetetlen nemi aspektusának kell nevezni, van valami igazi freudi leleplezés, Freud egyéni kreatív bátorsága. Rá vonatkoztatjuk immanens módszerünket. Mitől érezhette felelősnek magát Freud a nemiséget illetően? Azt gondolta, hogy ő a mozgatóereje a szex világában történt szakadásnak néhány erkölcsi és vallási tabu lerombolása után? Abban a lelkiismeretet megrengető hitben élt, hogy átalakította a szexet abban az értelemben, ahogy Victor Hugo nyomán átalakítottuk a verset?

A kérdés vizsgálatára négy, az *Öt pszichoanalízis* című műből vett idézetet kommentálnék, amelyek 1905 és 1918 között íródtak.

A tanulmány eredetije: Badiou, Alain: *Crise de sexe*. In: *Le siècle*. Seuil, Paris, 2005. 103–119.

Az *Öt pszichoanalízis* című gyűjtemény szerintem a század egyik legfigyelemreméltóbb könyve. Minden tekintetben alapmű: újítás, merészség, irodalmi erő s elképesztő intelligencia van benne. Az emberi elme kiváló termékeként foghatjuk fel ezeket az írásokat, olyan alkotásokként, amelyeknek bizonyító ereje kivételes, mentes és független mindennemű esetleges erőltetett pszichoanalitikus okoskodástól. Egyébként különösen elgondolkodtató, hogy nagy tehetségű emberek által végzett kísérletek ezrei közül egyetlen esetleírás, egyetlen rendkívüli analitikus folyamat közvetítése sem kerülhetett még a közelébe sem Freud öt tanulmánya közül egyiknek sem. Ezt illusztrálják akár a Dóra hisztériájáról, akár a Patkányember rögeszméjéről, a kis Hans fóbiájáról, Shreber elnök paranoiájáról, a neurózis határaitól vagy a Farkasember pszichózisáról szóló meghatározó esetek. Ez az öt tanulmány a tudattalan formációinak, a megmagyarázhatatlan, „az egyszer s mindenkorra megszerzett ismereteknek” az általában elszomorítónak mondható anyagából vett mintavételek sora. Megörökíteni az emberi jellem nyomorúságos boszorkánykonyháit nem mindennapi kitartást és lángelmét kívánt.

Valóban jogos tehát megkérdezni, az *Öt pszichoanalízis*ben Freud hogyan közelít saját merészségének kérdéséhez a szex valóságát vagy a nemiség mentális genealógiáját, illetve a gondolkodás és a szex egymással való szembeállításának megteremtését (amelynek ő maga az első tárgya) illetően, amely nemcsak hogy nem ölti erkölcsi kutatás formáját, sokkal inkább a szex valóságos átalakulásának a gondolkodás változására ható jelentős mozgatóerőket vizsgálja, s nem annyira a szexuális impulzusok megfékezésére irányuló gondolkodás terjedelmes befogadóképességét.

Kezdjük a Dóra-eset bevezetőjéből vett idézettel, amely 1905-ből való, abból az évből, amikor az első orosz forradalom is kirobbant, amelyet visszatekintve a bolsevikok „főpróbának” (a 17-es nagy októberi forradalom főpróbájának) neveznek. Idézem a szövegeket Marie Bonaparte és Rudolph Loewenstein jelenleg forgalomban levő, de kétségtelenül ma már nem a legtökéletesebb (szerk.: németről francia nyelvre való) fordításában. Íme Freud vallomásai és védekező óvatossága: „Ebben a megfigyelésben, az egyetlen olyan megfigyelésben, amelyet lehetővé tettek számomra a hivatali titok és a kedvezőtlen körülmények követelte korlátozások, őszintén vitathatóak a szexuális kapcsolatok; a nemi szerveket és funkciókat nevükön neveztem, és a szemérmes olvasó meggyőződhet arról, beszámolóim nyomán, hogy nem hátráltam meg egy fiatal lánnyal való ilyen témájú s nyelvezetű vitától. Kell-e tehát igazolnom is magam e miatt a vád miatt? Egyszerűen ugyanazokat a jogokat követelem magamnak, amelyek egy nőgyógyásznak kijárnak vagy még annál is jóval szerényebbeket. Különös

és perverz érzékiségről árulkodna azt feltételezni, hogy hasonló beszélgetés a szexuális felizgatáshoz és kielégüléshez szolgálna jó eszközként.”

Ez, a minket foglalkoztató kérdésre vonatkozó leírás valóban nagyon tömör. Freud élénk lelkiismerete fejeződik ki ebben azokkal a változtatásokkal kapcsolatban, amelyeket a nemiség és a szexualitás kérdéskörébe bevezetett. Ugyanakkor valamiféle védekező, „szociális” típusú gondoskodás, bizonyára egyfajta öntudatlan ellenállással keveredve elvezeti egy nem elemzett tagadásig, amely nem jött volna felszínre, ha nem róla lett volna szó. Minden jel szerint ebben rejlik Freud egyik nagysága (mint egyébként Cantoré is, aki talán a XX. század harmadik hatalmas intellektusa, Leninnel és egészen pontosan Freuddal együtt), hogy saját maga ellen kellett dolgoznia, és gondolkodásának folyamányaként a nemiségnek olyan fejlődési irányt adni, amelyre ő egyáltalán nem volt felkészülve, sőt amely iránt csupán valamiféle önkéntelen ellenszenvet érzett. Mégis, ahogy Cantor a végtelenhez viszonyult, és ahogy lerombolta az egy és oszthatatlanhoz való magasztos kapcsolatát, ezzel megingatta saját teológiai meggyőződését is.

Ha az explicitről az implicit felé haladunk, vagyis a tudatos tételektől az öntudatlan felé, Freud feljegyzése négy dolgot sugall:

1. „Nem teszek mást, csak annak nevezem a szexualitást ami, azaz a szexuális dolgokat nevükön nevezem, őszintén beszélek.” Ez a kinyilatkozás nagyon egyszerűnek tűnik vagy magától értetődőnek. Valójában alapvető realitás az idő feltételei között. A pszichoanalitikus felfedezés bizonyára magában foglalja azt is, hogy a gondolkodást a szexualitással, mint olyannal szembeállítsa. De fontos az is, hogy nem egyszerűen megismerési viszonyról van szó. Mint ahogy Foucault szüntelenül hangoztatta, hogy a „nemiség megismerésének” vágya sohasem hiányzott, s ez mindig is a testek, különösen a testek közötti kapcsolat ellenőrzési képessége megszerzésével volt összefüggésben. Freud rendkívülisége abban rejlik, hogy a szexualitással szemben nem a tudást, hanem a dolgok megnevezését helyezi, valamiféle közvetítést, amit „őszinte vitának” mond, s ami révén éppen megkülönböztetni igyekszik a szexuális hatásokat minden tisztán kognitív felfogástól, következésképpen a normák hatalmának való mindenféle alárendeltségtől. Ebből a szempontból a szexualitás (mint „szervek és funkciók” együttese) valamiféle „ontológiájának” tagadása jól alátámasztja a vélemények egyfajta emancipációját. A pszichoanalízis egyre inkább, akár akarjuk, akár nem, az explicit normák fokozatos sorvadásának kísérője lesz, azoknak a normáknak, amelyek a szexualitás megismerési folyamatához hozzásegítettek. A gondolkodással szemben a szexualitásnak, mint nem tudatosnak, a pszichoanalízis külön státust adott. Azt is mondhatjuk, hogy olyan rangot, amelyhez egyetlen előző normarendszer sem tudott alkalmazkodni.

Ezen a ponton Freud tudatában van eredetiségének, bátorságának és felvállalja a gondolkodás és szexualitás szembeállítását, ezáltal mintegy valódi szakadást előidézve.

2. „Nem habozom azon, hogy mindezekről egy fiatal lánnyal vitakozzam.” A nőiesség kérdése, a női szexualitás autonómiája és annak hatásai is azoknak a fontos izgalmaknak a körébe tartoznak, amelyeket a pszichoanalízis egyszersmind előidéz, végigkísér, és ott is végződik azzal, hogy egy kissé távolságtartóan követi nyomon mindezeket. Dóra esetében egyébként inkább arról van szó, meg kell hallgatni (*a szó szoros értelmében*), mit szeretne egy fiatal lány elmondani a szexről, mintsem arról, hogy erről vitázni kellene vele. Hiszen a születendő pszichoanalízis, mindenekelőtt maga az az elhatározás, hogy meg kell hallgatni az úgymond hisztériás beteget anélkül, hogy azonnal boszorkányságot kiáltanánk annak összes kellékeivel, az anekdotákkal és a máglyahalállal együtt. És Freud mindezt a labirintust alkotó szexualitás titkos útjaihoz való teljes ragaszkodással teszi, bizonyítva, hogy alkalmazza a pszichoanalízist, ezzel mintegy új teret nyitva a gondolkodás számára. Az erről való gondolkodásból a nőket sem zárta ki, sőt éppen ellenkezőleg, amit számos pszichoanalitikus nő bizonyít, s mindezt a tudományág születésének hajnalán. Ezzel kezdetét veszi a században a szexualitás metamorfózisának hosszú története, különösképpen azáltal, hogy explicite beilleszti a gondolkodásba a feminin dimenziót, majd kicsit később ebből bontakozik ki valójában a homoszexuális elem is. A pszichoanalízis bizonyára nem az egyetlen tudományág, amely ebbe az irányba haladt. De elegendő éppen Dóra esetét elolvasni ahhoz, hogy megítélhessük, 1905-ben Freud nyilvánvalóan nem az utolsó között kullogott.

3. Az a kifejezés mód, ahogy Freud kinyilvánítja, hogy szerényebb szerepet kíván magának, mint amilyen a nőgyógyász szerepe, valamiféle védekező stratégiába enged bepillantást. A nőgyógyász, s nem véletlen, hogy az állam manapság a pokolba kívánja őket, olyan valaki, aki megőrzi a szex kellemetlen következményeivel való tisztán objektív kapcsolat elemeit. Ennek az objektivitásnak az örve alatt nők millióinak jó oka van titokban védeni bizonyos testi zónáikat szubjektíválódásuktól. Ez az a pont, amihez a modern gazdaságtannak is van hozzátennivalója a következő kivédhetetlen érvelés szerint: ha ez a kapcsolat objektív, akkor költséggel mérhető, a szaktudás pedig túl drága. Keresse fel házi orvosát! Ha ez szubjektív dolog, akkor nem is létezik, és főként semmibe sem szabad kerülnie. Gyorsan felejtse el! Vagy ha mégis, akkor mondjuk ki: ez luxus. Üljön csak fel a repülőgépre, és menjen vizsgálatra Los Angelesben, majd megtapasztalhatja, mit is jelent mindez.

Ez mai világunk törvénye, vagyis ami objektív, annak a költségeit a piaci viszonyokhoz kell igazítani, a szubjektív dolgok pedig csak szinte megközelíthetetlen luxusként értelmezhetők.

Bármilyen legyen, mikor Freud a nőgyógyász szerepét követeli magának, erősen deszubjektíválja saját nézetének és a fiatal hisztérikus beteg szexualizált állításának összefonódását. Mit ért egyébként Freud a „szérenyebb” jogokon? Azt, hogy Dóra ne vetközzön le? Freud tökéletesen tudja: az eredményesség tükrében vizsgálni a szexualitást egy betegnél, felér egy átmeneti meztelenséggel, amelyet az orvosi vetköztetés meg közelít.

A téziseiről készült publikus verzió jól mutatja Freud tétovázását a nagy változások előestéjén. Vajon az orvosi objektivitásról kell-e példát venni, amely mindig regisztrálja a testet is és a nemet is? Vagy inkább felforgató szubjektívációról beszélhetünk, amely átértelmezi a szexuális elbeszélést és hatásait, s amiből nem kerülne ki sértetlenül, sem a nőesség úgy, ahogy elfogadott, sem a megnevezhetetlen élvezet, s főként nem a gondolkodás iránti vágnak az értelmezése? Csak e tétovázás során válik teljesen világossá az, hogy a tudomány eszményképe és helytartója, a nőgyógyász arra szorgalmat, hogy az újtól való idegenkedés szelepeit elzárja.

4. Semmiféle vágy nem vegyül ebbe a dologba – biztosít minket efelől Freud – s „perverz bujaság” lenne az ellenkezőjét hinni. A mondat ezáltal tagadással fejeződik be, amely iskolapéldaként is szolgálhatna. Hiszen tudjuk (csak el kell olvasni az esetet, s máris biztos forrásból értesülünk róla), hogy éppen a vágy az, ami intenzíven keringett a fiatal hisztérikus beteg és vizsgálója között, olyan szinten, hogy Freud valósággal elszökött, s „Dóra esete” ettől a tényről teljesen megoldatlan maradt, de ebben rejlik irodalmi bája is. Freud örökölt hagyta mind a tanítványai, mind pedig saját maga számára azt a paradigmát, amiről a fordított átvitelt nevezni fogják, s amelynek révén egy hódító beteg eljut odáig, hogy átvegye a kormányrudat a mester fölött, aki vizsgálja őt.

A század még legcsekélyebb hozadékának sem mondható, hogy végül is gondolkodott – s nyomokban ez fellelhető Platón *Lakomájánál* is – az átviteli és fordított átviteli műveletek hatalmas jelentőségéről mind a tudásátvitelre, mind embercsoportoknak néhány homályos fétis körüli tömörülésére vonatkozóan. Mint ahogy gyakran az ötletgazdánál az lenni szokott, Freud egyrészt megkísérli az értelmes áttörést azokba a szférákba, ahol az igazság valamiféle szexet elzáró korláttal védhető, másrészt vissza is hőköl kissé gyakorlatának explicite megnevezésétől. Ugyanígy át fogja értelmezni a vágy miatti szorongást, aminek kiteszi magát az, aki a téma különösségéről alkotott igazságfelfogást akarja megvilágítani.

Mi újat mond a szexről a kis Hans esete egy 1909-ből való szöveg alapján? Ebből idézek egy jelentős részletet: „Még a pszichoanalitikus is bevallhatja az igényét ezeknek az alapvető kérdésfelvetéseknek még direkter, rövidebb úton való bizonyításra. Lehetséges lenne direkt módon megfigyelni a gyermeknél ezeket a szexuális impulzusokat és vágy kiváltotta formációkat teljesen eleven frissességükben, amelyeket a felnőttnél annyi kinnal szabadítunk fel saját romjaiból, s amelyről ezentúl azt gondoljuk, hogy minden ember közös öröksége, és az idegbetegeknél csak erőltetetten vagy eltorzítva nyilvánul meg?”

Évek óta ezért arra ösztönzőm tanítványaimat és barátaimat, hogy gyűjtsék össze megfigyeléseiket a gyerekek szexuális életére vonatkozóan, amely fölött általában ravaszul szemet hunyunk vagy szántsándékkal tagadjuk.”

Ezúttal olyan dologról van szó, ami valóban a leghevesebb tiltakozásokat váltotta ki és váltja ki mind a mai napig (l. a néha teljesen esztelen kijelentéseket, amelyekhez a pedofil esetek szolgáltatnak ürügyet), azaz egy már létező gyakorlat állításáról, olyan valamiről, amelyben egy alany jövője gyökerezik, s ez a valami az erőteljes gyermekszexualitás. Ez a szexualitás Freud számára polimorf perverzitása miatt is annyira jellegzetes, hogy minden olyan gondolat, mely szerint a szex természeti adottság, tudattalanként is megjelenik. Freud tökéletesen tudatában van e doktrína gyengeségeinek, éppen ezért buzdítja arra tanítványait, hogy szaporítsák direkt megfigyeléseiket, hogy viták esetére hatalmas empirikus arzenállal legyenek felvértezve.

Ismételten kimondom, Freud bátorsága bizonyára ma sem lenne hiábavaló.

A század kétségtelenül megdöntötte a gyermekkorról alkotott klaszszikus tézist, Descartes-ét például, mely szerint a gyermek csak valamiféle átmenet az oktondi állatka és a felnőtt között, olyan átmenet, amelyet – hogy emberi rangra emelkedjen – tétovázás nélkül idomítani és fenyíteni kell. Mára eljutottunk a gyermek jogainak egyetemes nyilatkozatáig és az ezzel kapcsolatosan megindított perekig, nevezetesen odáig, hogy Skandináviában például szomszédok feljelentést tehetnek olyan szülők ellen, akik még azt hiszik, hogy ütlegethetik csemetéjüket. Ha elszigetelten szemlél-nénk ezt a változást, ki nem mulatna rajta? A régi angol kollégium testi fenyítések miatti védekezése már bizonyára divatjamúlt. A kérdés mindig úgy vetődik fel, tudja-e az ember, milyen árat fizet emberi mivoltában jogainak mindennemű kiterjesztéséért. Hiszen bármilyen egyenlőség visszafordítható. Ha a gyermeknek emberi jogai vannak, az azt jelentheti, hogy a gyermek ember, de mindez azt is feltételezheti, hogy az ember

elfogadja, hogy csak gyerek. Ha még a majmoknak és a kocáknak is van elidegeníthetetlen joguk, mindez egy ravasz szánakozás jele is lehet. Azt is jelentheti, hogy nem kell magunkat sokkal különbnek hinni a majmoknál és a disznóknál.

Ebben rejlik nevezetesen a Rousseau által felvetett kérdés fontossága is: „Mi a gyermekkor?” Freud úgy válaszol erre, hogy a gyermekkor az alany létrejöttének színtere a vágyban és általa, a szándékok képzeletihez fűződő öröm gyakorlásában és általa. A gyermekkor a bensőben fixálja a szexuális keretet, amelynek a jövőben olyan szublimáltan kell tartania minden gondolatunkat, hogy abból cselekedetek bontakozzanak ki.

Ami még napjainkban is romboló dimenziót ad ennek a tézisnek, nem az, amit ürügyként hoznak fel ellene, épp ellenkezőleg, a gyermek állatiassága és a fenytetés szükségessége. Az akadály, a *contrario* az az eszménykép, hogy a gyermek egy ártatlan angyalka, minden hamis álmodozásunk letéteményese, a világ összes rózsavizének kis gyűjtőhelye. Ez tűnik ki az ismétlődő feljelentésre, halálbüntetésre, azonnali lincselésre buzdító felhívásokból, mihelyt gyermekkel való szexuális kapcsolat kérdése vetődik fel. Ezekben a szenvedélyes felhívásokban, amelyekkel a közhatalom nehezen tud szembenézni, sohasem vetődik fel, és soha nem fogalmazódik meg az, amit Freud megszokott bátorságával előtérbe állított: hogy a gyermekkor messze mindenféle „ártatlanságtól” a szexuális tapasztalatszerzés minden formájának aranykora.

Természetesen a törvénynek kell megszabnia, ki gyermek és ki nem az, milyen idős korban rendelkezhet a saját testével, és hogyan büntetik azokat, akik áthágyják ezeket a törvényi rendelkezéseket. A gyilkosságokat, mint mindig, a legpontosabban és legkomolyabban meg kell akadályozni. Azaz nemcsak haszontalan, hanem mélységesen reakciós és ártalmas a gyermekkor régies meghatározásaira hivatkozni, a Freud előtti hazug moralizmusra, és elfelejteni, hogy erős ösztönök, mindig éber szexuális kíváncsiság van jelen minden gyermekkorban. Olyannyira, hogy nagyon kényes dolog annak a cinkosságnak a fokát mérni, amely a gyermek és a szexuális meghódítását megkísérlők között van, még ha feltételezzük is, ami jogos, hogy ennek a cinkosságnak a létezése nem jelent felmentést annak a felnőttnek a számára, aki ebből profitál.

Tegyük hozzá, hogy azok, akik a beadványokat, a feljelentéseket, az internetes honlapokat és az ellenőrizetlen lincseléseket szervezik a pedofilokkal kapcsolatban, jobban tennék, ha a család patogén struktúráját vizsgálnák, a szexualitást is beleértve. A gyermekgyilkosságok túlnyomó többségét nem a gyanús nőtlen pedofilok követik el, hanem a szülők, és különösen az anyák. A szexuális érintkezések túlnyomó többsége vérfer-

tőző, s ezúttal az apák és mostohaapák kezdeményezésére történik. Azonban mindezekről csitt, tilos beszélni. Gyilkos anyák és vérfertőző apák esetei rendkívüli módon sokkal gyakoribbak, mint a pedofil gyilkosságok, s csak nehezen illeszthető be mindez a családok idillikus arcképcsarnokába, amellyel a polgári apák és anygali kicsinyek gyönyörűséges kapcsolatát akarjuk illusztrálni.

Freud semmiféle korlátozást sem fogadott el, s ez alól saját polgári tartózkodásai sem jelentettek kivételt. Az emberi gondolkodás megértéséhez a gyermeki szexualitásból indult ki, és minden eszközzel megpróbálta megvilágítani, hogy a család világában mi az, ami mesterkélt, neurotikus, kétségbeejtő. Megelőzte korát abban is, hogy felfedezte – ami ma már kézenfekvő – a mind a latens, mind az explicité homoszexualitásban rejlő emberi alkotó erőt. Vegyük példaként Schreber elnök vizsgálatának alábbi részletét, amely 1911-ből való: „Gondolom, már teljesen szükségtelen felázadni az ellen a hipotézis ellen, amely szerint női természetű (passzív homoszexuális) vágy hallucinációja lett volna a kiváltó oka a betegségnek, amelynél a fantáziálás tárgya az orvos személye volt. E hallucinációval szembeni élénk ellenállás nyilvánult meg Schrebernél személyiségéből fakadóan, és védekező harc – olyan harc, amely más formában is megnyilvánulhatott volna –, aminek következtében előttünk ismeretlen okokból valamiféle üldözéses tudatzavar lépett fel.”

Freud merészen kitart amellett, hogy a homoszexualitás csupán csak a generikus szexualitás összetevője. Hogy ha egy alany számára a vágy tárgya a másik nemre vonatkozik, attól az még nem mondható sem természetesnek, sem evidensnek. Úgy tekinthető mindez, mint egy hosszú és véletlenül muló szerveződés eredménye. Megjegyezzük, hogy Schreber esetében a tudatzavarhoz egyáltalán nem a homoszexuális ösztön vezetett, hanem az a konfliktushelyzet, amelyben a beteg ezen ösztön elfojtása miatt került. Schreber hallucinációja egy „feminin” vágy, nemcsak tisztán passzív megnyilvánulási formája miatt, hanem azért is, mert – mint ahogy e hallucináció végső átváltozásai mutatják – az Atyaisten asszonya helyének a meghódításáról van szó (aminek a célja Isten szexuális tárgyává válni). Önmagában véve ez a hallucináció csak az ösztönök egyetemes ambivalenciájáról tanúskodik, ingatagságukról ahhoz a tárgyhoz való viszonyukban, amelyre irányulnak. Öntudatlan elfojtásuk csak a társadalmi szokások, családi sémák, atyai jogok hatására történik. Egyáltalán nem mondható természetesnek. Ami a pszichotikus kimenetelt illeti, ha Freud kibontja virtuóz módon belőle a logikát, arról is gondoskodik, hogy azt mondja, esete egész egyszerűen ismeretlen. Azaz a homoszexuális hallucináció és a tudatzavar közötti kapcsolat, ha az megérthető, ugyanúgy

teljesen esetleges is. Az érzéki erők működés közben „más formában” is elrendeződhetnek. A homoszexualitást tehát Freud úgy fogja fel, mint egy lehetőséget a sok közül, segédeszközt az ösztönök érvényesüléséhez. E felfogás egyetemessége abban áll, hogy rámutat, lehetetlen elszigetelni egymástól a vágy tiszta formáit. A tárgy mindennemű fixálása magában hordja az ellenkezőjét is, mint ahogy minden vágyban benne van a másik nem „helyébe” kerülni akarás is.

A szexuális vágy egyetemessége és erőforrásai közötti kapcsolat felborulásának lehetünk tanúi, amely a században kétségtelenül túlmegy azon, ahogy arra Freud tekintett, azonban Freud közzé tudta mindezt tenni az ösztönök logikájának engesztelhetetlen erejével. Nem csoda tehát, hogy ez a gondolkodás követelményeit tekintve megalkuvást nem tűrő ember nagyon gyorsan számot vetett a veszéllyel, amelynek vállalkozása ki volt téve a „normalitás”-sal való szembenállás miatt. Erről tanúskodik a *Farkasember* alábbi részlete (1918): „A pszichoanalízis körül dúló harc jelenlegi fázisában a felfedezéseivel szembeni ellenállás, mint ahogy tudjuk, új formát öltött. Azelőtt megelégedtek azzal, hogy tagadták a pszichoanalízis által előtérbe helyezett tények realitását, és ehhez a legjobb eszköznek vizsgálatuk elkerülése tűnt. Ezzel az eljárással azonban egyre inkább felhagynak; elismerik a tényeket, azonban az azokból eredő következményeket kijátsszák az újraértékelés segítségével, ami hasonló hatékonysággal lehetővé teszi a védekezést a kényelmetlen újdonságokkal szemben. A kisgyermekkorú neurózisok tanulmánya bebizonyítja ezeknek a felületes vagy önkényes újraértékelési kísérleteknek a teljes elégtelenségét. A tanulmány bemutatja azt a meghatározó szerepet, amelyet az érzéki erők játszanak a neurózisok kialakulásában, amelyeket olyan örömmel tagadnak meg, s bizonyítja a még el nem sajátított viselkedési kultúra indukálta célok felé való mindenféle vágyakozás hiányát, amelyről a gyermek még mit sem tud, és amely következképpen semmit sem jelenthet számára.”

Freud ebben az írásban vizsgálja a pszichoanalízissel szembeni ellenállás második hullámát. Ha kezdetben a botrányt a gondolkodásnak a szexuális paranccsal való szembeállítás okozta, most megpróbálják „spiritualizálni” ezt a parancsot, azáltal, hogy kulturális jelenségként állítják be. Ennél a kérdésnél Jung archetípusaira is gondolunk, amelyek révén a szexuális elem egy csapásra a kultúra elemeként kerül meghatározásra. Freud leleplezi ezt a kulturális szublimációt, mint az ellenállás kissé kifinomultabb formáját. Mindenképpen szembe kell nézni a szexualitással, s félelem és kibúvók nélkül rekonstruálni azt a színteret, ahol az „érezéki erők” szerepet játszanak.

Freud tehát nagyon jól látja 1918-tól kezdve azt a mesterkedést, amely azóta is szüntelenül folytatódott, és amely a vágnak és tárgyának az elemzését előre megkonstruált irányba, a kultúra, a mitológia és a vallás felé utalta vissza. Ez a mesterkedés mindig azt célozza, hogy az igazságot elmozdítsa az őt megillető helyről, s a libidónak „kulturális” értelmezést adjon. Ez nem más mint hermeneutikus mesterkedés, Freud pedig azonnal megértette, hogy felfedezésének alattomos tagadását jelenti, hogy lényegében vissza kell térni az egyszerű nemiséghez, annak radikális értelmetlenségéhez.

Freud, ez a nagy materialista elme, jól tudta, hogy a vallás elleni harcról, e harc modern formájáról, századunk követelte formájáról is szó van. Nem a nemiség fontossága az, ami a vallást megijeszti, éppen ellenkezőleg. Az egyházatyák ismerik valamennyire a szexet, perverzióit, hatásait, és nem becsülik alá fontosságát. Nem azért, mert megijeszti őket, hanem mert a szex az értelemtől független igazságkoncepcióhoz vezethet. Szörnyű azt látni, hogy bár a nemiség természetében benne van a lázadás is mindenféle értelemben, de a vallás oldaláról nézve, mivel a vallás a szexuális kapcsolatot spiritualizálhatja, tehát ezzel minősítheti is.

Freud belevitte a századot a szexről, az értelemről és az igazságról szóló nagy harcba, amelyet Lacan a vallás és a pszichoanalízis közötti nagy harcnak nevezett. A konfliktus tétje az, hogy megtudjuk, van-e értelme a nemiségnek, vagy Lacan szavaival élve, létezik-e valami ésszerűen összekapcsolható a nemiséggel, valami olyan, mint a szexuális „kapcsolat”; vagy éppen ellenkezőleg, ha a szexualitás szubjektív sorsszerűsége az alanyt esztelenségbe sodorja, ebből még – hogy megint Lacant idézzük – nem jön létre szexuális kapcsolat.

Leegyszerűsítve: a gondolkodás és a nemiség szembeállításának vallásellenessége az igazság jegyében abban rejlik, hogy úgymond kiszakítja a nemiséget a morális törekvésekből.

Ez a kiszakítás olyan méretű forradalmat robbantott ki, hogy a század ezt valójában nem tudta lezárni. Bizonyára a század eltávolította a nemiséget az erkölcsiség legnyilvánvalóbb szerepeitől. Tehát akkor demoralizálta? Az erkölcs megbújhat a hedonizmus mögött. Az „élvezz!” felszólítást manapság minden felnőtteknek szóló magazin tartalmazza, ezáltal fenntartja és súlyosbítja azokat a struktúrákat, amelyek a „ne élvezz!” felszólítást szintetizálták. A freudi forradalom, amely a században az értelem vallásos strukturációjával szembeni intim viszály kísérője volt, manapság függőben van, s szembesül a nemi szubjektíválódás új módjaival, amelyeknek a megnyilvánulási formája (hetero- vagy homoszexualitás, női vagy férfi, aktív vagy passzív, neurotikus vagy depressziós és így tovább) kevésbé jelentős,

mint az az aggodalom, amit az a rossz közérzet vált ki, ami minden élvezet sajtója, különösen minden kötelező élvezeté.

Mint ahogy tudjuk legalább a Keletrómai Császárság ideje óta, hogy amikor az élvezet olyan dolog, amit minden életkor biztosítani akar magának, és amely a szükségszerű helyébe lép, végül elkerülhetetlenül atrocitásba torkollik. Láthatjuk, elérkezett az általános obszcenitás, a gladiátorok, a kínszenvedések valóságos ideje, amely sajnálatosan az elmúlt század politikai öldökléseibe torkollott.

Kétségtelenül ez az a pont, ahol Freud bátorsága lelkesít minket, aki példásan fel tudta emelni a gondolkodást és felfokozni a logikát, mindazzal szemben, amit sokáig megnevezni sem lehetett, s ami szintén valóságunk megkerülhetetlen alkotóeleme.

El tudott jutni a nemiség realitásáig, sokkal inkább mint az értelméig, s ezzel Freud a század egyik kivételes hőisévé vált, egyike azoknak, akikről el lehet mondani, hozzájárultak ahhoz, hogy nem múltak el haszontalanul a gondolkodás egyetemessége szempontjából ezek az évek, amelyek oly gyakran váltak áldozatává a partikularizmusok borzalmas és üres közömbösségének.

(amit éreztem, látva, hogy)

1.
amit éreztem, látva, hogy
találkozol: teljes lényeddel
fordulsz, csillog
szinte minden megjegyzésén
(Talán nem hiszed el ezt nekem, pedig
) Az az igazság, nem gyakran látlak
. Emiatt gondoltam, hogy
– persze igazad van, amikor erre azt
ha ő kellett volna („ágyasnak”), már
hisz több ízben is jelét
Meggyőződése, igazat
mindig is többre
egy pénzes pali titkos
még ha esetleg tetszik is neked
nem tetszik, nem tetszett, hogy
bonyolódj, különösen akkor
férjéről van szó – emiatt kell neki jó barátoknak
többnek nem). – Feltételezem, ha
olyan nőt, akihez én hasonlóképp
némileg féltékeny lennél. – Összegezve: úgy
számomra nem okoz különösebb
ez a B., időnkénti bosszúságot csupán
hogy alsóneműben
kétértelmű megjegyzéseket
mert hogy jön ő ehhez?!, mért gondolja
megengedheti... mert
ne legyen
hisz immár nem

Azaz ezen
magam eddig is, a jövőben sem
okozni! – én úgy
szabadna szakítanunk!

2.

Igazad van
mondanom kellett volna
engem valamelyest
is, csak eddig nem „drámáztam”
akartam ebből
az az igazság. Mert úgy
volna, arra akarlak
másként viszonyulj a
mit érzek, mert néha
igenis vissza kell
magunkat!... Attól tartottam,
a kimondással
ártok kettőnk
ha hallgatok. (Te
sem mondtad el
a férje
neked, igaz?... A béke érdekében
szelíd, de kitartó udvarlás
elveszítéd barátaidat –
csupán „baráti érzelmeket”
Most már
erről is!... Sajnálom, hogy olyan
mondtam el neked, hogy
(egyébként emiatt voltam
nem azonnal segítettem
kipakolni a bevásárlókocsiból, aztán el
gurult
– eléggé fejbevágott a jelenet
Sajnos ez az egyik hibám, hogy
kelléténel
bizonyos dolgokra – hidd el, tudok
elismerem, többször is
emiatt, küzdök ellene,
én tehetek! – Sokat javult
amióta tudatosítottam – remélem, „meg

3.

Most meg azokról
amelyek engem
Ne félj
van belőlük!)... a) Legfőképpen az
elég gyakran kétségbe vonod
Ez fáj. Teljes lelkemmel úgy
semmivel sem szolgáltam rá
b) Kicsit félek attól, nehogy
idővel elkezdj
akárcsak
és arra jutottam, hogy nem
hogy énhozzám is hasonlóképpen
hisz mi ketten teljesen
kapcsolatot alakítunk ki. Ha
engem mi zavar, mit
akkor nyilván ezt
fontos vagyok neked, ha

Végezetül csak
nem gondolom
együtt töltött négy
veszekedések, szekálások,
gyötrések jegyében
mindennap együtt
jó volt
sokat gondoltunk
vitatkoztunk többet, mint
Nyilván a jövőben is
veszünk, de vagyunk
hogy ezeket a konfliktusainkat
meg

Köszönöm a gyönyörű
– és az elkövetkező

A te (kissé fáradt, mert nélküled
keveset alvó)

Féltékenység

Első blikkre Joyce a modern irodalom ellenszenves ikonja. Akadémiai körök az aprólékosság és a kicsinyesség mértékéig kimerítették életét és munkásságát. Hagyatékát nemritkán a vesszőkről és az ékezetekről értekező hatalmas papírtömegek borítják be. Művei ezért a becsületes embert tiszteletteljes félelemmel, szinte már szent borzadállyal töltik el. Az ő országának minden egyes követ megjelölték és felhelyezték az összes földmérő térképeire, akik feltételezéseiknek a szöveg igazságával való exkluzív megegyezését próbálják bebizonyítani. A problematikus tájék ilyen átláthatóságának azonban érdekes hatásai lehetnek. A szigorúan ellenőrzött övezetektől visszarettenő tekintet nemritkán elhatol az egyébként mélyen az anonimitás árnyékában lapuló homályig, ami egyébként mélyen a névtelenségben maradna. Mint Joyce levelei Nora Barnacle-hoz, akivel a huszonegy éves fiatalember 1904. június 16-án találkozott először Dublinban, és aki végigkísérte egész életét. A nagyrészt Joyce ifjúkori, triszti időszakában íródott levelek a saját művészi kifejezését és ahhoz nem utolsósorban közönséget kereső fiatal intellektuel teljes mértékben intim történetét mutatják be. Mi kezdődött tehát azon a sorsdöntő június 16-án, 1904-ben, a nagy Bloomsday, a későbbi gigászi méretű romaneszk kutatás, a nevezetes *Ulysses* mitikus napján?

*

Első találkozásuk a véletlen szülötte. Joyce először 1904. június 10-én pillantotta meg Norát a dublini Nassau Streeten, és mindjárt megszólította. A fiatalember külseje nyilván elég szokatlan lehetett, mert az újsütetű

Mitja Čander: *Feljegyzések az éjszakában* című esszékötete az év végén jelenik meg a Kijárat Kiadó gondozásában.

szobalány svéd tengerésznek nézte. A fiatalember rábeszélte a lányt, hogy találkozzanak június 14-én, de a randevúra ténylegesen az elhíresült napon került sor. A levelezés szerény terjedelmű, de konstitutív bevezető része a hosszan tartó szerelem beavatási fázisát öleli fel. Joyce a levél eszközt bemutakozásra használja. Tapasztalata zavart elégedetlenséget fejez ki. Mintha folyton a kispolgári mentalitással, valamint a szüntelen ismétlődésbe, merev mentális és viselkedési mintákba merevedett, keresztény dogmákkal áthatott, megcsontosodott társadalommal való szembenállás hajtana. Orvostudományi, jogi és zenei tanulmányokra tett sikertelen kísérletei, színészi ambícióinak csúfos kudarca, a családi tűzfészek és sok minden más tanúskodik az őt körülvevő világgal való inkompatibilitásáról. *A társadalmi rendbe nem léphetek be másként, mint csavargó*, írja Norának abban a hitben, hogy a katolikus félénkségekben nevelkedett egyszerű vidéki lány talán nem fogadja el az ő nyugtalan természetét, azét az emberét, akit állandóan a fennálló világgal szembeni legkülönfélébb kétségek emésztenek, és aki szüntelenül csak a saját személyiségével és művészi ambícióival foglalkozik. De a túl sötét gondolatok és az önsajnálát nem sok jót ígér, Joyce meghívásként harci jelszót vet oda a szeretett nőnek: *Hihetetlenek azok a valódi nehézségek, melyeket el kell szenvednem az életben, én azonban megvetem ezeket*. Nora taktikázás, a visszavonulás lehetősége nélkül elfogadja a kihívást. Joyce 1904 második felében hirtelen úgy dönt, hogy csavargó mivoltát nem csupán rezignáltnan, hanem radikális gesztussal *modus vivendiként* is vállalja. Ezt tükrözi a szülőföldjétől, Írországtól való búcsú, távozása a kontinensre, valahová az isten háta mögé, a távoli Triesztbe. E kalandban Nora az egyetlen útítársa.

Habár csak három hónapos ismeretség után, mintha éppen Nora adná a végső lökést a hatalmas elhatározáshoz a távozásra, az életen át tartó száműzetésre, hogy beteljesülhessen a Joyce lényé egyetlen autentikus kifejezésének tartott végzet. A megfoghatatlan világ közepette mintha Nora volna a béke és a biztonság egyetlen oázisa. Mély lelki szövetség szövődik kettejük között, tudatos elhatározása annak, hogy együtt fogják áthajózni a háborgó óceánokat. A mindig tartózkodó Joyce esetében példa nélkül álló csoda ez a lelki közelség, szinte felfoghatatlan excesszus, amit az élet a változatosság kedvéért ezúttal a javára fordít. A Norával való kapcsolat ezért nyer feloldozást a világi kötöttségek alól, hiszen a mindent átható, törhetetlen és örök lelki rokonság erején alapul. E korai levelekben ezért Nora alakja is szinte átszellemült, ezernyi éteri gyengédség leple burkolja körül. De az ihletett Joyce számára ezek is inkább a belső tapasztalatra tett kísérletek. *Miért is ne szólítanálak így, ahogyan örökösen szólítalak a szívemben? Mi akadályozza meg azon kívül, hogy egyetlen egy szavam sem*

*marad, ami fölérne neved gyengédségével?*¹ A szerelmi érzés lelki mélységének híres megfogalmazásához Joyce később is visszatér, akkor más, írói indítékokból.

*

Joyce és Nora levelezésének java 1909 második felére datálódik, amikor Joyce egymás után kétszer is hazatér szülővárosába, Dublinba. Az addig olyannyira átszellemült történet egészen más, csöppet sem spirituális árnyalatokat kap. Az emigráns először fiával, Georgie-val hajózik haza, és megérkezése után egykori barátja, Vincent Cosgrave gúnyosan odaveti neki, olyan nővel keveredett viszonyba, akivel korábban már mások is szórakoztak, sőt ő maga is találkozott Norával ugyanakkor, hogy Joyce romantikával teli története elkezdődött volna. Joyce számára összedől a világ, hűtlen volt hozzá az egyetlen lény, akit mint az ártatlanság nemtőjét imádott balsejtelmeinek oltárán. Hogyan lehetne Nora őszinteségében, hogyan bízhatná magát ezután a lány érzéseire? Talán a szeretett nő is csak látomás, minden szava felszínes kedveskedés, őszintétlen manőver? Közönséges szajha rejtőznék a szent álarca mögött? A gyanakvás mindent átható szemrehányások forratagába ragadja. Georgie egyáltalán az ő fia? *Más is megbaszott énelőttem?* A legapróbb részletei izgatják mindannak, ami a sötétben rejtőzik. Joyce megalázott és dühös, dikciója többé nem a gyengédség epifániája, először törnek fel belőle pornográf szavak és leírások. Ezekkel lövi át meg át a szeretett teremtetést, a saját lelki aureoláját pedig elárasztja a testiség trágyalevével. A féltékeny ember nem ismer kegyelmet.

Joyce azonban hamarosan rájön, hogy gonosz tréfáról volt csupán szó, mellyel Norát igazságtalanul állították a könnyűvérű nő szerepébe. De a tiszta spiritualitás többé nem állítható vissza, a lépés megtéetett, ha a féltékenység dühében is. Olyan ez, mint valami tektonikus erő, amely alapjaiban alakítja át kettejük viszonyát. Joyce ugyanis vádjaiiban közvetve beismerte, hogy a szeretett nőt korántsem csak lelki jelenlétének prizmáján keresztül látja. Megszállottságának Nora teste is tárgya, ha mocsok, ha közönséges övezi is. A szexualitással telített litániákat nem lehet elfelejteni, a testiség megköveteli a helyét kettejük verbális kommunikációjában. *Százféle testtartásban látlak magam előtt: groteszk, szégyenteljes, szűzies, ernyedt. Ha együtt leszünk, drágám, adj nekem mindent, mindent! Mindazt, ami*

¹ A levélrészleteket Orlovsky Géza fordítása (*Átváltozások* 10. 1997. 10–36.) szerint közöljük.

*szent, ami mások számára tiltott, viszonzás nélkül nekem kell adnod. Uralkodni szeretnék a testeden és a lelkedben... A test végül is kiharcolja honosságát kettejük szókincsében, de ettől kezdve a szerelem elképzelhetetlen a lelki és az érzéki elem szoros összefonódásának tudata nélkül. Csak a szeretett lény mindkét szférájában való elmerülése adja meg a történet egyediségét. A féltékenységi kitörés felnyitotta a szelepet, napvilágra tört a görcsben fetrengő, a kéjes eksztázisban reszkető test démona. Joyce túlfeszítettségének tudatában ajándékot küld Norának Triesztbe, új akaratának kifejeződését: három hatalmas zsák kakaót! Hogy Nóra sovány teste teltebb, csábítóbb, érzékibb legyen. *Szenvedtünk és átestünk a próbán. Mintha a szemérem és a féltékenység utolsó leple is lehullott volna rólunk.**

*

Itt az ideje az eddig csak az érzéki öröm titkos élményeit összefoglaló intim megszólalásnak. A féltékeny szemrehányások a felajzottság zuhatagává vedlenek át! Ám az újonnan beállt kedvező körülmények között az átmenet nehezebb, mint azt az egészséges elme gondolná. A mentális szexre való direkt írásbeli felhívás Joyce első dublini utazása idején még nem lehetséges. A szerelem idealizált látomásától való félelem utolsó erejével is leállítja a testi vágy kitörését. Szükség van még egy, hatalmas hullámra, hogy leomoljon a fal, és a testnedvek végleg felszínre törjenek. A ragyogó lelki szerelem látomása csak Joyce második dublini látogatása idején törik meg véglegesen. Ekkor is a már bevált eszköz, a féltékenység jelenik meg a színen. A féltékenység szikrája egy véletlen kitörésből, valami jelentéktelen konfliktusból mindent olyan magatartássá alakít át, amitől soha többé nem lehet megszabadulni. A mindenre éber féltékeny tekintet lesz az a mechanizmus, mely szélesre tárja a kaput a karnevál, a test ünnepe és tánca előtt.

A féltékeny Joyce második utazásán nyilvánvalóvá tette, hogy megszállottsága mind vadabb kitörésekkel képes meglepni környezetét. Joyce még egyszer felhánytorgatja a már lezárt ügyet, ezúttal még kicsinyesebb módon, egyszerűen hihetetlen kíváncsisággal Nora elképzelt erotikus kalandjainak részletei iránt. Mit tett a férfival? Volt-e orgazmusa? A gyanakvást táplálja az eltitkolt erotikus élményeket esetleg elleplező minden elképzelhető jel. Mindenki gyanús, mindenki őt akarja kijátsszani: mi van, ha Nora is csapodár, aki tisztaságával ámítja őt, és a háta mögött hamis játékot űz?

44 Bizonyosan a nő korábbi magatartása adhat feleletet a jelen talányára, ott a kulcs a Nora hűsége feletti ítélethez. Ez a kutakodás rendkívül sze-

rény adatokra támaszkodik. A gyöngye támasz ellenére izgató titokzatosságával a múlt még vadabb kétségek forgatagába sodorja Joyce-ot. Olyan területre, mely a semmibe merülve visszavonhatatlanul kisiklott látogatásai és empirikus próbálkozásai elől, tekintete sohasem fog oda elhatolni. Mi rejlik a múlt tejüvege mögött? Joyce féltékenysége a filter szerepét játssza, valahányszor Joyce Nora múltjára gondol, és az őszinteségében való kétkedéssel szűri át kapcsolatuk minden pontját. A sorsdöntő kísérlet és az azt követő ítélet lehetősége mindörökké elúszott. A boszorkát többé nem lehet vízbe dobni és várni, vajon belefutad vagy szárazra úszik-e.

*

Nora múltjának számára valóban neuralgikus pontját Joyce már korábban megírta *Halottak* című kitűnő novellájában. Egyetlen ember testesíti meg azt, akibe őelötte Nora egyáltalán szerelmes lehetett. Egy Galwayból való fiú az illető, akit Norával kölcsönös, mély rokonszenv fűzött egybe, de szerelmük esetleges kibontakozását megakadályozta a fiú halála. Éppen e tragikus halál dermesztette meg ezt a szerelmet, és tette ellenállóvá az idő kihívásai iránt. Így nem lehet véletlen, hogy a *Halottak*ban Nora alteregója, Gretta Conroy biztos benne, hogy a fiatalember őerte, voltaképp a szerelmük felmagasztalása érdekében halt meg. Éppen a *Halottak*ban tárta fel Joyce annak a perspektívának a végzetes dimenzióit, amelyből Nora ezen fontos élményét szemlélte. Joyce alteregója, az ifjú intellektuel, Gabriel Conroy az évfordulós ünnepségről távoztában hirtelen rájön, hogy a társadalom szenilitása, sőt agresszivitása ellen felesége az egyetlen szövetségese. A kellemes emlékek összegyűródnek a testi vággyal. A hotelszoba lesz szenvedélyeik arénája. De a fiatalember tudatát újabb sokkszerű hatás éri. A lány vallomása szembe-síti a valósággal: miközben a fiatalember teljességgel elmerült kettejük románcában, Gretta mindenestül átadta magát a múltbéli emlékeknek. Tudatuk teljesen külön úton jár valószínűleg. A halott fantomja beront kettejük valóságába. Bár a szertartásos pohárköszöntőnél felmagasztalta az élőket a holtakkal szemben, Gabriel hirtelen megérzi a halottak hideg közelségét. Végleg szertefoszlik az illúzió, hogy mindketten tiszta lappal indultak, s azokat szerelmük szélcsendjében kezdték kitölteni. Világuk külön-külön hajó, melyek különböző tengereket hajóztak keresztül, hogy egy véletlen ponton sorsszerűen találkozzanak. Csak ámitás volt, hogy egyazon árut szállítják. Teljesen más mércével mérnek. A hó eltakarja a különbségeket, feledéssel borítja be az élőket meg a holtakat, gyöngéden olvad át e Joyce-novella visszhangzó melódiájába.

Csak a féltékenység színezi dühvel, a testi-lelki megrövidítettség érzésével az érzelmi meghasonlottság ismerős felismerését. Joyce-ból áradnak a szeretett személy önzését illető vádak, aki magába rejtette kincseit, ahogyan kettejük teljes lelki harmónián alapuló, magas frekvenciájú szerelmének meg nem írt szerződése előre vetítette. Most jobban érdeklik a részletek, mint valaha. *Amikor este együtt voltatok a sötétben, soha, de soha nem gombolták ki az ujjaid a sliccét, besurranva, mint egy kiséger? Kiverted-e valaha neki vagy bárki másnak...* A galway-i fiú tulajdonképpen csak csatorna a legfőbb kérdés számára: *Azelőtt, hogy az én nadrágom kigomboltad, vajon soha, soha, soha, sohasem érezted az ujjaid között egy másik férfi vagy fiú faszát?* Ismerje be az őszinteség nevében összes vétkeiket, melyeknek nem ő volt a résztvevője! Joyce ugyanis pontosan emlékszik, hogy Nora milyen fesztelenül elégitette ki őt első találkozásuk alkalmával. Nora tapasztalatainak erotikus vetülete az a tördöfés, melytől felnyílik a sajgó kételyektől fekélyes seb. Többet élt át, mint ő? Közös élményeik valóban a csúcsot jelentik számukra? Valóban együtt élték át mindazt, ami sorsdöntőnek és egyszerűnek tűnik kettejük életében? Joyce-ot voltaképp a tulajdon státusa tölti el gyötrellemmel. Valóban ő az, aki éles intellektusával világra vetélte a mindkettejük számára döntő elhatározást, az otthonról való közös elmenekülést? Vajon ő felügyeli és irányítja a helyzetet, vagy felséges elméje inkább gyámoltalan ámitás, mely elrekeszti az igazságtól, míg Nora kezdettől fogva teljesebben veszi ki a részét az élet játékból, maga Joyce eközben inkább csak elmececsapdákra és abszurd locsogásra ítélt nevelés megfigyelő.

Az erőteljes kételynek a tulajdon felsőbbrendűségében való kételkedésig kellett elvezetnie, és mi más volna a Nora egész életének birtoklása iránti vágy. A bizonytalanság velejében a joyce-i féltékenységre oly jellemző erotikus lendületnek meg kellett törnie, és magához, a minden kontextusból kiragadott tárgyához fordulnia. A valódi kapcsolatban való intenzív részvétel iránti vágy e ponton legyőzi a kísértetek utáni tehetetlen hajszát. Kettejük tudatának összeolvadása válik az akarat imperativusává, és többé nem jelszóvá, mely kapcsolatukat stabil és kimérhető tömbbé szilárdítja. Joyce akarata az adott pillanatban ellenáll a területi kolonizációnak, a birtoklásnak tegnap, ma és holnap, és potenciáljait szédítő szárnyalásba röpíti. *Drágaságom, drágaságom, oly heves vágyat érzek a tested iránt ma éjszaka, hogy ha itt lennél mellettem, akkor is vágyakozva rád vetném magam, ha a saját szájadból hallanám, hogy előttem már fél Galway megye minden vörös fejű tahója megbaszott.* A felszabadult testi élvezet lesz a híd, amelyen át megpróbál felosonni a mennybe.

*

A féltékeny szkeptikusból orgiasztikus kéjenc születik, aki csak most ismeri el igazán közvetlenül, hogy a lelkiek mellett végzetes testi vágy is köti Norához. *Azonban az irántad érzett spirituális szerelmem mélyén a vadállatias sóvárgás is ott lakozik tested minden egyes inche után, minden titkos és szégyenteljes porcikája, minden illata és moccanása után. Szerelmem egyformán megengedi, hogy imádkozzam a szemeidben tükröződő örök szépség és lágyság szelleméhez, majd hogy magam alá gyűrjelek, és a lány kis hasadra fektetve fenékbe kúrjalak, ahogy a kan hágja az emsét, a farodból áradó szagoktól és verítéktől megdicsőülve...*

Joyce szava többé nem panasz, hanem leplezetlen és kendőzetlen érzelmi célzások áradata. Ezután Nora minden gyengéd jelző ellenére *kis kurva* is. A Trieszt és a Dublin közötti távolság persze gátja a közvetlen kapcsolatnak, leveleik ezért válnak egyrészt a vágy zabolátlan kifejtésévé, a másik hiányának a dokumentumává, másrészt pedig maszturbációs segédeszközzé, amint arról oly sok szó esik. Joyce nemritkán dicséri választottja nyíltságát, és bátorítja, írjon annyira *disznó módon*, amennyire csak teheti. A test végleg betelepül kapcsolatuk tudatos részébe, és vehemensen belép az akarat szférájába. A nyugtalan érzékiség összes alpáriságával, összes váladékával és verítékével. Az egykor lelki magasságokban lobogó levelek kilobbannak a féltékenység gyűlékony hangvételeiben, a hedonizmus lázában, a testi pajzánságok és összecsapások forrongásában.

Szerelmüknek korántsem valamely elszigetelt szakaszában zajlik az érzékiségnek ez a váratlan kirobbanása. Mélységes lelki rokonságból és rokonszenvből vagy legalábbis ezzel kapcsolatban keletkezik. Georges Bataille állítja, hogy az elbeszélés, mint az ember életét a megsemmisülés elől rendbe szervező és megóvó immanens adottság nélkül nincs tovább út, nincs transzgresszió, amikor orgiasztikus kéjben omlának le az összes korlátok és az én eksztatikus megsemmisülésében esetleg megnyílna az abszolútum. Ha Bataille eme dialektikájára nem hagyatkozhatunk is teljességgel, és nem terjeszthetjük ki az erotikus kapcsolatok minden lehetséges változatára, azért a Joyce és Nora kapcsolat fejlődésének megfejtésére használhatónak tűnik. Kapcsolatuk magnetizmusa eleinte és később is kifejezetten lelki köteléken alapult, és az érzékiség megnyitása adta a felhajtóerőt a bűntudatra ébredéssel, megtörve kapcsolatuk lényegét. Túl nagy volt ugyanis a tét. Ha tapasztalataik sohasem fognak minden részletben illeszkedni, ha lelkük csak keresztmetszetben találkozik, és nem minden egyes megélt mozzanatban, talán megadatik nekik a közös felemelkedés addig a távoli pontig, ahol a tudat peremei ködbe vesznek, ahol a mohó vízszintes helyett megnyílik a szédítő függőleges. A mennyiség helyett hirtelen számítani kezd a tapasztalat minősége, az ismeretlen ha-

tárok exkluzív élménye, a tapasztalatban való teljes együttlét és átélés, mely radikalitásával egy pillanat alatt elveti a rutinszerű életet, átragyogja a végtelen és a mulandó fényében, és átengedi az ismert földrésznek, ami azonban soha többé nem lesz ugyanolyan, mint annak előtte. A mindennapi életbe titkos szövetségesként térnek vissza a lankadt szerelmesek. Az új eseményekkel az elsődleges szellemi kapcsolat még intenzívebb alakzatot kap. Titkos cselekedeteik kötelezik és nyugtalan keresésre csábítják őket: hol vannak történetünk határai? Meddig juthat el a két lélek, meddig hatolhatnak el a testek? Hol végződik az életünk, hol kezdődik a halál? Meddig fognak áttörni? A végzetes kaland még távolról sem ért véget, bár a szélcsend a kikötőben több, mint erőt adó.

*

Triesztben való letelepedése után Joyce hamarosan megismerkedett Italo Svevo trieszti íróval, akinek különösen nagyra tartotta 1898-ban kiadott *Szenilitás* című regényét. Véletlen-e vagy sem, Svevo regényének főhősét, a fiatal hivatalnokot egyetlen, számára valóban fontos szerelmi élményét könyörtelenül felemészti a féltékenység. Ő is azt kérdi magától, vajon átszellemült istennővel találkozott-e, vagy közönséges cafkával. Saját szavait nem képes játéknak venni; ha rossz helyre címezte azokat a spiritualitás teljes glóriájával, akkor maga sem több groteszk csudabogárnál. Joyce esetétől eltérően az ő gyanúja megalapozott. Angiolina életvidám lány, aki ösztöneit követi, és a szavak világa csak a szükséges rosszat jelenti számára. Brentani képtelen elfogadni a tényt, hogy nem a nagy románcot éli át. Valószínűleg elsősorban azért, mert az ő életét veszi körül a címben is jelzett szenilitás, meddőség és eltompultság. Nem lehet bohózat az egyedüli esemény, amely egyetlenegyszer mélyebben megrázta egész valóját. Nála a féltékenység olyan mechanizmus, mely fenntartja az éberségét, nehogy visszamerüljön a zavartalan, örökös szunyókálásba. Egyfelől a féltékenység kezdi ki az égi energiában fürdőző szférikus lény elképzelt alakját. Minden, amit Brentani lát és hall, ennek ellenkezőjét tanúsítja. Másfelől a féltékenységet az a tárgy határozza meg, melyre konokul koncentrálna. És ez nem a valóságos Angiolina, hanem egy álomalak. Brentani így játssza a maga játékát, elve tulajdon energetikai felszínének a habosítása anélkül, hogy közben bárhogyan is megpróbálna átlépni a másik valóságos terébe. Nem jellemző rá az izgalmi állapot, sokkal később fog hálával gondolni az Angiolina-kalandra, talán amikor már a bárminemű tevékenység iránti vágy utolsó atomja is elhalt benne.

48 Joyce további lépést tett. Sikertelenül vagy legalábbis megpróbálta, hogy a szeretett lény lelkének és testének szoros közelségébe hatoljon. A félté-

kenység nála más szerepet játszott, mint trieszti barátja regényében. Szüntelenül olyan erővel emésztette a kapcsolatukra vonatkozó összes tisztá lélekből fakadó elképzelést, hogy a gátaknak le kellett omlaniuk. Persze nem jutottak volna eddig, ha a féltékenységet nem kísérték és nem alapozták volna meg a test nyugtalan követelései. Éppen a test miatt kellett a léleknek engednie, és megváltoztatnia akaratának irányait. Túlságosan szét volt már mardosva a kapcsolatuk menyegzői ruhájába beleszótt alapfeltételezés, miszerint lelkük mostanáig nyugalomban élt, és ezután harmonikusan együtt tartanak majd szigorúan egyazon irányba. Amikor hirtelen elhatározással utat nyitnak a testi bujaságnak, ez csak lépés az igazság utáni hajszában, kísérlet az élet újonnan megpillantott magmájában való elmerülésre. És persze a remény reflexe, hogy a szenvedély áradata megnyit valami hatalmasat, valamit, ami több a megszokottnál, ellenőrzöttnél, nyomorúságosan mulandónál. Patologikus természete mellett a féltékenység Joyce esetében vitalizációs szerepet is játszik. Kellemetlen rugó, mely a fájdalom által nyitja meg Joyce világgal való kommunikációját, a legintimebb változatban. A csendes öböl, ahol talán a megváltás rejtezik.

Joyce Norához írott levelei így a kételkedő ifjúról szóló érdekes tanúságtételek, akit a nyugtalanság és az alkotó ambíció mindig új keresésekbe hajszol. Ez a kuriózum viszont túl drága a témája miatt, mely egyszerűen politikailag nem látszik korrektnek. A féltékenység ugyanis valamifajta gyarlóság, amit a megbeszélte bizalmon alapuló toleráns lelkiismeret nem engedne meg magának túlzott mértékben. Hiszen emlékszünk Puskinra vagy Jeszenyinre és ihlettel megalkotott lírai hőseikre, akik megcsalva, elárulva tört ragadnak, és azt az árulóra vagy önmagukra emelik. A féltékenység indok lehet a halálra is, a végső elválásra és ezzel az elmúlt szerelem szakralizációjára. Joyce más történettel szolgál. A féltékenység folyamatokat indíthat be, mechanizmust, melyben ott tükröződik a mindenben kételkedő tudat, s ugyanakkor a vágy a túloldalt bénító keretek áttörésére, hajsza az új, termékenyebb helyzetek után. Ami elemészt, az meg is erősíthet. A búcsú kiélesített kardja örökösen ott lebeg e viharos kaland résztvevőinek a feje felett.

*

Joyce Triesztbe való megérkezésekor magával hozott egy kéziratot, melyből a következő évtizedben megszületett első regénye, az *Ifjúkori önarckép*. A felnövekvés regénye. Mintha időben meg akarta volna alkotni a tulajdon apológiáját. Megírja benne a lélek átvedlését a gyermeki bizalomból a kételkedésbe minden felett, amit tálcán hoznak elébe, mint

kikerülhetetlen adottságot. Stephen Dedalus utolsó képe hasonlít ahhoz az önreflexióhoz, amit a *csavargó* közöl hirtelen választottjával. Stephen intellektuális fejlődése elérte azt a pontot, amikor be kell ismernie, hogy többé semmi sem köti gyermekkorra szentségeihez. Sem a vallomások valóságossága, sem az izzó hazaszeretet, sem a családi kötelek; egyetlenegy sem az úgymond magától értetődő értékek közül nem tudja életét valamely nyugodt öbölben lehorgonyozni. A nyugtalan tengerjáró sorsa ettől kezdve megpecsételődött.

Nem hagyhatjuk viszont figyelmen kívül a tényt, hogy Joyce első regényéhez olyan sokáig kereste a megfelelő formát. Joyce makacsul kutatta tudásának archeológiai mélységeit, mintha attól félt volna, hogy valami döntő mozzanat kisiklik a kezéből. A főhős felnövekvése a tulajdon alkotóenergiáiba vetett elragadtató hittel zárja. Honnan ez a lelkesedés a mentális üszkők közepén, honnan az erőbe vetett hit mindazon jelek ellenére, hogy őt éppen a kétség robbanásai taszítják ki az életből és annak szentségéből? Hogyan lehetséges, hogy ennyire közel létezik egymáshoz a végletes gyanakvás és az euforikus bizalom? A regényben végigkísérhetjük az élményt, mely a kis Stephenben felébreszti a társadalmi intézmények erejébe és az ezeken alapuló viszonyokba vetett hitet. Nagyon fontos helyet foglal el ebben a láncolatban a testiség. Érzéki képek tolnak mindinkább a fiú addig tiszta tudatába. Hamarosan egy prostituálnál találja magát. A látogatást ugyan a megbánás követi, de a világban csupán lelki jelenlétre való elhatározása megtörik, amikor visszautasítja a jezsuita rendbe való meghívást. Mintha a test nedvei alaposan átitatták volna a lelket, és utat nyitottak volna a nyüzsgő életbe, mely oly hatalmasan tölti ki az egyik agyi féltekét. A vedlés lezajlott, a művészet választása biztos, jön a nagy kaland ideje. A regénnyel párhuzamosan Norához írott levelek az irodalmi tektonika szerelmi metaforájaként jelennek meg. A nyelv születése nem a spirituális tisztaság aktusa, bemocskolták a test tévelygéseit és kétes következményeit. Az *Ifjúkori önarcképében* az izzó él mellett is sok még a jezsuita tömjén, a körvonalakat épp csak sejtető köd fedi a bűnös obszcenitásokat. Erőteljes kitörésbe töltődik át az önazonosság, görcsös keresésbe, zabolátlan vígságba, a gigászi *Ulysses*be. Joyce egyetlen fantasztikus napra építi eposzát. Az erotikát többé nem rejti véka alá, az már rég benne van a világ húsában. Joyce egyszerűen szétbombázza korának prózáját, és az imagináció nagyszerű kísérletévé változtatja azt. Erősza messze túlárad az asszony iránti szerelmen, minden iránt, ami ott lüktet körülötte, legyenek azok testek, zajok, metafizikai viták vagy közönséges locsogások, minden az író zabolátlan képzeletének terepévé válik. A művészet világába, a legék ígéretébe való meghívás anyaga.

Joyce az, aminek kikiáltja magát: a művészet feltétlen híve. És a művészet nem csupán a világ meghívása a művészet területére, hanem minden alkalommal hideg meggondolás gyümölcse is, távolságtartásé, a kiömlő láva megfékezéséé. A művészet mindig olyan területeket tár fel, amelyeket nem találhatunk meg soha pusztá spekulációval, sem lobogó hedonizmus-sal. Tulajdonképpen közterület, Joyce egyáltalán nem kivétel ebben a tekintetben. Az *Ulysses* botránys excesszus jellege pedig éppen a képzelet erőteljes expanziója és a szigorúan formai megoldások, illetve a távolságtartásra való törekvés közötti látszólagos diszharmonióból adódik. Halatlannak tűnik a megtett távolság. Joyce egyébként nem csupán a testiség újsütetű híve, és nem is csak hűvös megfigyelő. Nehéz szólni a művészet autonómiájáról, a különböző társadalmi hivatásoktól való függetlenségéről. Joyce művészete annyira átforrósodott, ugyanakkor tűzálló edény, hogy nem lehet bekapcsolni a társadalomban rendet óhajtó diskurzusok területébe. Robbanékony-sága révén megfoghatatlan. Joyce örült, aki világgá kiáltotta örültségét, és aztán bizonyosságát is adta annak. A művészetbe, mint a szökevény egyetlen menedékébe vetett bizalma, ha szüntelen kétségektől megingatva is, de gyanús. Ezért Joyce és Nora szerelmi története a kissé szürrealisztikus elme számára maga a nagy irodalomról szóló történet. Szerelmi történet, grimasz a semmi jóval sem kecsegtető kornak.

Valakinek a felesége

Orovec Krisztina fordítása

simone de beauvoir jean-paul
sartre neje
a varangyos béka a királyfi neje
menye. a kígyó a favágó neje, a jó favágóé, akinek
minden megbocsáttatik
amint megbánja bűneit
tess gallagher raymond carver neje
djamila boupacha az algériai szabadság neje
a FLN medúzája
szüzességétől a francia katonák sörösüveggel fosztották meg, mindenkinek
vannak gyenge pontjai, így az Uraknak is, a kislányok pedig becstelenek
és feslettek
nagyon feslettek és ők az okai annak hogy elharapózott
a feslettség
az oktatásban dolgozó nő az egyetem neje és annak teljes
logikájáé
és minden szabályáé
dubravka đurić miško šuvaković neje
jasna manjulov slobodan tišma neje
a csésze a teának és a kávénak a neje
a párt a politikusok neje
a gitár a zenész kényes neje
minden nő valamelyik férfi felesége
a nő neve a férfi rendszerén belül működik
a mennyben, a pokolban, buddhában, jézusban, mohamedben, herkulesben és
hadrianusban
a férfi megvédi a nőt
a férfi megmenti a nőt

és a férfi híresebb és sikeresebb a nőnél
vandana shiva az ökofeminista mozgalom neje
az echó nárcisz kissé hamis alakmás-neje
a szellem fenomenológiája hegel neje
bár nem tudni melyik utcában lakik hol hagy
citromfoltokat
mert egy utca sem viseli valamelyik filozófus nevét hanem csak
írókét meg a többi
néphősét, minden nő
a harcosok baszógépek hősök köztársaságában él
a multiplikáció az értelem neje a reprodukció az istené
srbica a barbarozseni-decivilizátor c. micic-regény hősének neje
szerbia olyan nő aki mindig korán meghal és kísért
szent xénia-irén vértanú alakjában
mint ahogyan minden halott kedves
ő sem bűnös abban hogy megölték
bűnös mind aki él
a halott kedves pedig kétszeresen is hulla
gyönyörűen hajtogatott pelenka a mosókonyhai szekrényben
oly sok várakozás és oly sok
megsárgult
kitépett májsejt
odett svan betrippelt szerelme
gala paul éluard és salvador dalí neje múzsája
mint minden múzsa
fejőstehén duzzadt stimuláció
anya-figurina a taknyos zseniknek
šejla šehabović olyan nő aki nem kíván költőnő lenni
sylvia plath ted hughes neje, agyonünnepelt halott kedves,
sikerét nem az antológiákból lehet kiolvasni, melyekben ted és
fivérei sorakoznak álmatlanul a nyugati ábécé soraiban
de híres. mert halott
a reklám az elégedettség és a boldogság neje, a tisztaság és fehérségé
minden illatos
és könnyeden ilyen
a tű a varrógép neje a foghíjas napokon
kapitalisztikus hálók
ahonnan egyetlen nő sem. hal, nő. sellő sem
csusszanhat ki
a lényeg a látomás neje, mindig az egykori

az ínhártya a fény metafizikájának a neje
szeretetlenben nevelték derék szülei, a munkás és
a háziasszony
gyermekkora telis-teli szikrázó hiányosságokkal
melyek repülnek
lou andreas salomé rilke freud
nietzsche faszcinációjának a neje
fogason lóg esmeralda, sztereotipikus szépség
a rótság ölelésében
hercegnő és szörnyeteg
bárha az írás lebontotta volna a felépítményt
a számítógép befogadta volna az erotika szabályait
a nyelv eltörölte volna az örök *másikat*
a nő a *férfi* neje
a férfi spermás betűi nélkül
a nő nem létezik
és nem bűnös

bűnös mind aki él

Fiúm, a kenyérpirító és a többiek

ő nem a mesekönyvek hőse
nem jár tarka szerelésben
nem visel örült taréjt
ő fekete-szürke fémes
halványan fényesen hidegen
izzó
szerető
az orrcimpa ziháló remegése és
a nesztelenül percegő
rácsozat

én, a csalfa
összefonódtam
a technika vívmányaival

hipnotizált és magába szippantott
a plastik hétköznapiság
kifacsart a sokféle szükséglet
gyorskaja internet sms-írás
nyomatás hirtelen ébredés
életem hímtag-mentes
hordom ólomsúlyú erényövem

én a modern nő
fejvesztve holdkórosan
nyughatatlanul
tévelygek otthonomban
belefulladtam a szenzorok taknyába
find replace kalkulatíván
technoetorikusan

én
csókra formálom
túlméretezett baba-ajkaim
a kenyérpíró
a számítógép
a mobiltelefon
a nyomtató
felé

hívogatnak
felgerjesztenek
megskalpolnak
a gonosz fémek
a chipek
a *light show* előjátékok
a tükörsima ikonok
a fáradhatatlan szeretők
a gépek

tökéletesen megcsócsálva és lemásolva
az idő linkjeivel kipúderezve
vékony szeletekre felkenve
informálva

új érzéletekkel feltöltve
kényeztetve
virtuális betűkkel beoltva
ismételve
ismételve

a gyors baszógépek hatalma alatt állok

a Hercegre
és komoly kapcsolatokra
nincs időm

Sejtek és sejtések

Igazi, hárombetűs különleges osztag módjára robbanunk be az ajtón, levendulaillat fogad, tornacipóm az esernyőtartó mögött landol, poros fénycsíkok szabdalják szét a viaszszín szobát, bal fülcimpáját harapom, a fenekébe kapaszkodva keresem az egyensúlyom, Martini szagú szavakat suttog, de én csak falom az arcát, rutinok mögött a friss szenvedély, lepattanó gombok visszhangja a padlóról, homályos lila buborékok a szemhéjam alatt, az ördög már rég letaszította jobb vállamról az angyalkát, elkobzott hárfáján Jimmy Hendrixet játszik és az égbe sikolt, az arcomba harap, az övem csatolja, nekidőlünk egy könyvespolcnak, egy Ellis billen le róla, talán a Vonzás szabályai, de nem biztos, semmi sem az, szatén alsóneműjét a kilincstre akasztja, fanszöre a legújabb trend szerint vágva, ölelkezve a nappaliba keveredünk, a valóság tárgyain messze túlrepülnek elmém szárnyas lovai, elárvult ruhadarabok sorjázva, mint egy szexösvény a bujaság kertjébe, egy seszínű kanapéra döntöm, ismerős darab, de nem tudom, hogy az övé-e vagy az enyém, dús fekete haját húzom, tépem, lerúgja a távirányítót a dohányzóasztalról, lihegése kéjes tréfává változik, teste bronzból van kiöntve, megerőszakolnám ezen a szent helyen, ezen az ismerős kanapén, ezen az ismeretlen éjszakán, de engedi magát, sőt harcol érte, harcol értem, ajkai egyenként ezervoltosak, nedvesen nyikorgó bőrhuzat hangja hallatszik, „hányanom kell”, préselem ki számon a szavakat, miközben nyelve az enyémmel viaskodva szinte szabotálja a szóalkotást, öklendezés hangját hallom a saját számból, és ebben a pillanatban már érzem is a hideg porcelánt, amit markolok, lassan lélegzem be a fehér fénnel kevert végcéllatosító szagát, normális esetben illatnak nevezném, a világ széthullott, és ideje összeszednem a darabkákat, agykérgem milliőnyi idegsejtje elvesztette a csatát az érzékszerveimmel vívott harcban, forró könnyek homályosítják el a látásomat, *robotkormány-meghibásodás – áttérés*

kézi vezérlésre, apró ételdarabkák csúszkálnak lefelé előttem, vajon melyik ér előbb a vízbe?, vajon ennek van köze a fizikához?, van köze bármihez is ezen a világon?, és nekem?, talán mind csak ételdarabkák vagyunk Isten orbitális végécészejében, és igyekszünk elkerülni a süllyesztőt?, „atyaúr-isten, nem vagyok normális”, feltör belőlem a röhögés, a viláértelmezés egyik újabb ócska próbálkozása, „mi van?”, jön egy kérdés valahonnan a világ végéről, talán egy kanapéről, hmm, az előbbit kimondtam volna?, „semmi csak ez a cucc... mindegy”, mintha évek óta nem beszéltem volna, fogaim érdesek a gyomorsavtól, a rendszer lassan visszaáll, ötig számolok, felnézek, ötig számolok, felállok, a gravitáció izgalmasan új érzése fogad odafenn, a tükröt inkább elkerülöm, reflexmozdulatok, pislogás, légzés, hajba túrás, végécülőke, zuhanyfüggöny, fogselyem, halacska alakú padlószőnyeg, elveszett puzzle-darabkák, Arctic Monkeys szól, a fejből, vagy a világból, felesleges ezt megállapítani, megkínzott masszává vedlek, ő utcácskákat rendezget az üveg dohányzóasztalon, anyaszült meztelen, akárcsak én, a távirányító még mindig a földön, holdfény áztatta apró milió, magabiztosan bánik a hitelkártyával, most ügyelek, hogy magamban beszéljek, harmónia a szobában, káosz a fejemben, huszonegyedik századi rituálé, mellé ülök, a combunk összeér, szex illata van, romantikus közhelyek zsongnak a fejemben, beszédkezdeményezés kettőspont „bocs, hogy lerókáztam a szőnyeget”, szívet szaggató őszinteség, „nem gond, elvégre a tiéd”, enyhe hidegzuhany, közömbös tekintet, sebaj, „kapok egy szippantást?”, vissza kettő, padlógáz, rózsaszín léggömb fújódik fel a fejüregemben, benne apró összevissza cikázó tündérekkel, a mennyezetig emelkedek, onnan tekintek le ránk, Olaszország alakú tócsa a fürdőszoba előtt, az ördögöm Pink Floydot játszik, visszamanőverezek a kanapéra, ő fölemeli a fejét az üvegasztalról, és úgy néz ki, mintha belekontárkodott volna a porcukros üvegbe vagy tégelybe vagy mibe, a vonzalom új érzése telepszik rám, újabb feszültségek integrálódnak, Cupido nyila a lábam közé fúródott, „olyan édes vagy” – öntöm ki a szívem, „te is”, tiktak, tiktak, csak nézek inggomb nagyságú pupillái közé, lecsókolom a porcukrot az orra alól, mosolyra hajlik a szája, „a nevemre nem vagy kíváncsi?” – kérdezi, „reggelre úgyis elfelejteném”, és még csak nem is hazudok, a vállára hajtom a fejem, pilláim súlyos teherré változnak, mintha a világ szakadatlan mozgása is abba maradt volna egy pillanatra, az ördögöm altatódalt játszik, a napsugarak épp belekóstolnak a fehér égbolttba, talán egy „jó éjt” még kicammogott a számon, mielőtt belesüllyedtem a kanapéba, a kanapémba.

Bőröd éjszakája

Látom: erdei virágok ölelik partjaid
szendergő pilléket csalva ki
szegleteiből ajkaidnak.
Szeretem, ha szemedben kihuny
az éj sötétje,
és hogy hallgatag vagy,
ha kísértének is árnyaid,
a feltáratlan gyökerek.

Hogy szeretem bőrödben ezt az éjszakát!

Meglepetés

Bár a reggel sejtette volna, hogy
eljössz, s tüzet csiholsz!
Bár a szél megsúgta volna,
vagy a megérzésem aznap.
Bogárszemű ábrándlovag,
költői próza, te:
a szemed tüzében
hamvadtam el akkor.

Évfordulóra

És elmúlt egy esztendő
ki- és elvirágzottak az íriszek
már alig is látszanak a nagy fűben
melyet nem volt ki lekaszálni.
S tudatom hogy a vén hársfa
most is beles az ablakon
szomorkodva.
Babérfa-bokor
hintáz a függőágyad fölött
melyet együtt vásároltunk Triesztben.
Az ős színeiben meghemperedve
már majd megzizzen a lehullott hársfalevél.
Csend van.
És – lám – eltelt egy esztendő.

Tegnap

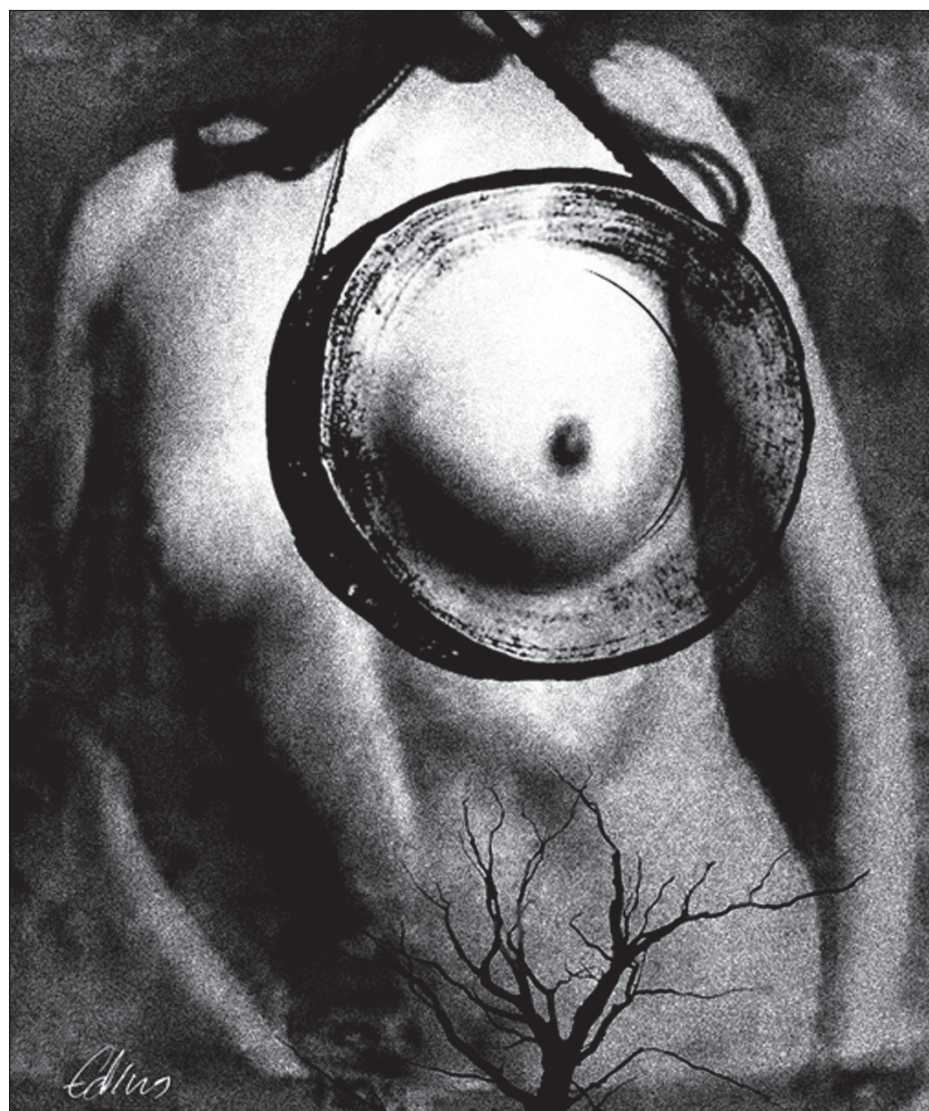
Tengerparti sétám közben tegnap
a napot már elringatta az est
amikor sűrű, kékellő köd
szállott a vízre.
S újra eltűnődtem lelkesülten:
a tenger, a kőszirt hogy örök,
s a létezés mily tökéletes.

Várakozás

Napok óta tajtékzik az ég,
felhők tornyosulnak
a várakozásban,
már három napja
fülelek minden neszre,
de sehol egy hang, semmi,
csak kába aggyal ez a csüggettség

meg az őrjítő balsejtelem.
Már-már ölelkezem
mai nagy búmmal,
szép ez a fájdalom,
akár a halál,
mely fényben ragyogtatja
az áttetsző arcot
a belehelt
ablaküvegen át.
Nem érkezel a halódó nap
vízpárnájára lehajtani fejed.

Viola Éva költő, prózaíró és műfordító, 1949-ben született Zomborban. 1982-ben Rijekába telepedett át, azóta ott él és dolgozik. Kötetei: *Uočima cakline*, Rijeka, 1986; *Vrijeme nadanja* 2005; *Vatromet – Tűzijáték*, kétnyelvű, 2006; *Priče i monodrame – Karcolatok és monodrámák*, kétnyelvű, Eszék, 2009. Magyar költők verseiből fordít, jelenleg regényt ír.

Hűtlenek

Regényrészlet, 3.

Vesna barátnőm apja, Branko bácsi, amikor egyszer az előszobájukban le akartam venni a kabátom a fogasról, magához ragadott, a falhoz nyomott, csókolt, a nyakamat harapdálta, és a szoknyám alá akart nyúlni. Ugyanez már megtörtént egyszer, de sikerült megmenekülnöm. Most is ellenszegültem, sikítottam, de ő egyre erősebben szorongatott, a bugyimba nyúlkaált, morgott, lihegett, összevissza motyogott valamit, alig kaptam levegőt. Sikítottam, kiabáltam, segítség, segítség. Vesna anyja sietve érkezett, ijedten kérdezte, mi történt. Azt mondja, egeret látott, szólt a férfi széttárt kezekkel, mintha csodálkozna, én meg úgy, ahogy voltam, ziláltan, magamra ráncigáltam a kabátot, összeszedtem a szanaszét hullott füzeteim. Képtelen voltam megszólalni, csak kirohantam az ajtón, a szoknyám leszorítva. Hallottam, ahogy nevetve magyaráz a feleségének: istenem, mi ütött belé! Valódi hisztériás rohamot kapott, visított, sivalkodott. Megpróbáltam megnyugtatni, jó hangosan rászóltam: nyugodj meg, kislány, hogy kerülne ide egér, meg akartam simogatni a haját, nyugodj meg, mondom, de ő csak tovább kapálódzik, kiabál. Nem értem, mi ütött belé. Vesna anyja kilépett a lépcsőházba, s utánam szólt: ne félj, Bogárka, állj meg, hová szaladsz, miféle egerek, ugyan már.

Másnap a nagyszünetben félrehívtam Vesnát az udvar sarkába. Veki, nem szívesen mesélek ilyesmiről neked, maradjon köztünk, kérlek. Veki, kezdek neki nagy nehezen, Veki, szörnyű dolog történt tegnap este. Apád egy vén kujon, kislányokat zaklat, tenned kell valamit. Legközelebb feljelentem a rendőrségen, és lecsukják. Apám megölné, ha tudná. Vesna erre, hirtelen felindultságában, lekevert egy jókora pofont. Te kis mocskok, sziszegte mérgesen, azt hiszed, nem tudom, miért visítoztál az este? Vénemberekkel kacérokodsz! Pénzért csinálod, te cafka? Vigyázz, nehogy én jelentslek föl emiatt, akkor aztán megkapnád a magadét. Nem sírtam, de elviselhetetlenül lüktetett a halántékom. Veki, normális vagy te? Veki, dadogtam. Körénk gyűlt a többi diák, incselkedtek, verekedésre biztat-

tak, fogadásokat kötöttek. Én hallgattam, a kezembe tettem az arcom, Vesna meg kiabált: mit bámultok, széttaposom, széttaposom ezt a mérges kígyót, összetaposom, látni sem bírom.

Egy hónappal később elköltözött otthonról a tanítóképző internátusába. Összeveszett az apjával, ezt mondta a barátnőinek. Én messze elkerültem, nem beszélünk egymással. Mindenféle pletyka terjengett, de ez most nem fontos. Nem tudom, mi történt pontosan. Az anyja eljött a születésnapomon, Vesnától hozott ajándékot. Béküljetek ki, kérlek, sügta búcsúzásokor, senkivel sem barátkozik, mindig egyedül van. Akkor mégsem békültünk ki. Csak a ballagáson váltottunk néhány szót. Odajött hozzám, s valami olyasmit mondott, hogy ne haragudjak, hisz ő nem tudhatta, elmúlt, spongyát rá. Jól van, válaszoltam. Viszont azóta sem tettem túl magam rajta. Sem az apja támadásán, sem az igazságtalanul kapott pofonon. A szülei elváltak, az apja elköltözött a városból, de nekem ugyanúgy fáj most is, ami történt. Főleg a pofon, még ma is sajog tőle az arcom, bár nem úgy, mint akkor.

Ma már bánom, hogy így alakult. Nem is, inkább sajnálom szegény Vesnát. Nem tudom, mi van most vele, de sajnálom, hogy ilyen gonosz voltam, hogy végül is nem voltam hajlandó kibékülni vele. Milyen szánalmas dolog az, ha nem tudsz megbocsátani, pedig tudod, hogy ez szükséges, hogy ez lenne helyes. Megbocsáthattam volna neki legalább akkor, amikor megtudtam, mit szenvedett ő is a szerencsétlen apjától. Őt is letámadta. Milyen nehéz lehet neki, együtt élni ezzel a mély sebbel. No de hagyjuk, nem kellene erre gondolnom...

És emlékszem arra is, amikor beállított hozzám ő, hogy is mondjam, Boško mostani felesége, puffadt arccal, karikás szemekkel, zaklatottan, reszketve. Magánkívül volt. Még be se lépett az ajtón, már mondta is: komolyan szeretnék veled beszélni, Bogár, de nem tudom, hogy kezdjem. Hosszan elnyújtott szótagokat ejtett, minden egyes szót külön hangsúlyozva. Modoroskodó beszéde, amikor először hallottam, még szimpatikus is volt. Kérlek, hallgass meg, fontos lenne nekem... Félbeszakítottam, nem hagytam, hogy végigsuttogja a mondatot. Ne tedd, Lada, hagyj engem, kérlek, nem vagyok én jó a lelkizésben, menj ezzel máshoz. Nem szeretem az ilyen családi perpatvarokat, nem vagyok hozzászokva... Gondoltam, biztos összevesztek otthon vagy ilyesmi. Pedig ő azért jött, hogy mindent bevalljon, ezt később tudtam meg Boškótól... Ha akkor végighallgattam volna... Á, nem, nem változott volna semmi, egészen biztos. Mire jók ezek a feltevések: mi lett volna, ha...? Semmire se jó az egész.

Igen, igen, a régi szép emlékekre kell összpontosítanom, az örömteli pillanatokra. Igen, ilyenekre is emlékszem, nem sok van belőlük, de van-

nak. Mégis jóval gyakrabban törnek fel a csúnya kifakadásaim, cselekedeteim, melyek óriásira nőttek a lelkiismeretemben, s most vagy még jobban szégyellem magam miattuk, vagy pedig mélységesen bánom, ami történt. Úgy kínoznak ezek az emlékek, mintha tegnap éltem volna át őket. Sehogy sem bírok úrrá lenni rajtuk, nem tudom őket elfojtani, a tudatom mélyére taszítani, hogy ne bukkanjanak fel minden percben. Szüntelenül pörögnek az emlékképek a tudatomban, ijesztő ritmusban, mintha valaki egy gombnyomással újra meg újra beindítaná ezt az őrült mozit. Tehetetlen dührohamaim sorozata önmagam ellen irányul. Ideges vagyok és haragszom, mert nincs már rá mód, hogy a múltat megváltoztassam, hogy a hibáim kijavítsam, vagy valahogy teljesen eltöröljem. Úgy hiszem, ugyanígy élnek ezek az emlékképek mindazokban az emberekben, akiket megbántottam, akiknek valamilyen kellemetlenséget okoztam, és soha nem tudnak megbocsátani. Talán a lelkiismeretem hangja ez? Igen, biztosan. Viszont semmit sem tehetek már. Ezek az események megállás nélkül pörögnek a fejemben, fojtogatnak, rosszul vagyok tőlük. Ettől már csak az a lehetőség tűnik szörnyűbbnek, hogy esetleg elbeszélgethetnék azokkal, akiknek közül van ezekhez az eseményekhez, hogy bizonygassam, mennyire és miért szenvedek én a történetek miatt, és most így utólag bocsánatot kérnék tőlük mindenért. Nem, nem, képtelen lennék erre. Nem marad más hátra, mint hogy azt reméljem, ők már nem emlékeznek ezekre a dolgokra, vagy legalábbis nem úgy, ahogy én.

Néha mazochista módon elképzelem, ahogy bűnősként állok egy olyasvalaki előtt, akit megbántottam, és igyekszem feltárni előtte a lelkem, megmagyarázni a zavarodottságom, elmondani, mennyire letört vagyok a történetek miatt, és mennyire bánom, hogy gonosz, goromba, igazságtalan, önfejű – vagy már amilyen – voltam. Ezt a képzeletbeli jelenetet egyfajta önkínzasként élem meg, egy újabb teher gyanánt. Erről szólnak az álmatlan éjszakák egész sorát előidéző rémálmaim. Sokkal kegyetlenebb büntetésben részesültem, mint amelyet az általam megbántottak szánának nekem. Nem az álmatlanság az, ami kikészít. Nem is arról vagyok ismert, hogy rengeteget aludnék. Ehelyett az kínoz, hogy nem tudok fölébredni ebből az iszonyatból. Nem panaszkodnék a fáradságra sem, könnyen megbirkóznék vele, hisz elmúlik. Hát mire panaszkodom akkor? Semmi-re. Jól vagyok. Nem, nem, tényleg jól vagyok. Csak ennyit mondhatok. Nekem jó így. Jól vagyok.

Jól vagyok, ha felidézhetem azt a szép estét. Azon a télen, amikor napokig tüntettünk a város utcáin, öt évvel ezelőtt, egyszerre csomókban kezdett hullani az egyébként szokatlanul sűrű és erős hajam. Borzasztóan megijedtem, mert azelőtt soha nem történt velem ilyesmi. Először sorra

próbálkoztam a népi gyógymódokkal, mindent beszereztem, amit ajánlottak. Először csalánfőzettel öblöttem a hajam, aztán borostyánnal, babérlevéllel, majd korpa és disznózsír meleg masszájával borogattam, kipróbáltam a lenmagfőzetet is, kenegtettem olívaolaj és habos tojássárgája keverékével meg törkölypálinkába préselt vöröshagymalével, váltogattam a samponokat, nyeltem a pantenolpasztillákat, de semmi sem segített. A bőrgyógyász receptjére kiadott orvosságok sem voltak túl hatásosak. Lenyíráttam a hajam másfél centisre, olyan voltam, mint egy bőrtöntöltelék, és borzasztó sokat idegeskedtem. Kipróbáltam egy csomó parókat, de irtó rosszul állt mind. Megijedtem, hogy a hajhullásom valami súlyosabb betegség tünete, ezért aztán elment az étvágyam, és aludni sem tudtam rendesen. Nem volt már több ötletem, hogyan segíthetnék magamon.

Mi történik velem, végül kihullik az összes hajam, gondoltam rémülten. El tudod képzelni, hogy megkopaszodjak, vettem oda egy este sírós hangon Boškónak, közben gyámoltalanul a fejemre húztam a gyapjúsapkát, mivel éppen végeztem egy újabb gyógyhatású tinktúra bedörzsölésével. Édes kicsi feleségem, válaszolt nevetve, inkább maradj haj nélkül, mint láb nélkül, de mindenesetre, akármi is történjék, a te bolond, szerelemtől elvakult férjed továbbra is teljesen beléd lesz esve, annyira, hogy észre se veszi, hogy valami megváltozott rajtad. Aztán leszedte a fejemről azt a sapkát, feltette magának, és egy egész pantomim-előadást mutatott be arról, hogyan festenek az egyik, s hogyan a másik esetben. Először csábítóan lépkedett – fél lábon, a csipőjét ringatva, a farát riszálva. Aztán kacéran fésülködött – zsebkendővel, hátraszegve a kvázi kopasz fejét. Kicsordult a könnyem a nevetéstől. Ekkor belecsókolt a ragacos hajamba, hogy elmúljon a bajom, aztán meg szeretkezünk. Milyen csodálatos ember, gondoltam, valóság-e ez vagy álom, én vagyok a legboldogabb a világon. Milyen jó, hogy most zavartalanul fel tudom idézni ezt az „előadást”, amit csak nekem játszott el, szeretetből, hogy felvidítson, hogy megmutassa, mennyire közel állunk egymáshoz. Milyen jó is ez.

És az a születésnap, amikor Marától megkaptuk azt a családi fotót, amely nem áll már ott többé a komódon. Nézz csak meg bennünket, Bogár, nézd, milyen édesek vagyunk. És néztük mi ketten ezt a berámázott, fekete-fehér, se kicsi, se nagy képet s a jobb alsó sarkában a föliratot: Foto-Lux. Mara megmutatta, hogy ott van a fotó sarkában a házuk is, és elmesélte, milyen izgatottak voltak a fényképezkedés előtt, meg hogy az apjuk még egy héttel előtte szólt a közeli városkában lakó fényképésznek, és az utolsó pillanatig izgult, hogy az eljön-e egyáltalán, mert nagyon fontos volt, hogy megörökítsék ezt a jelentős eseményt. Hajnalhasadtától sűrögtek-forogtak, hiszen Boško aznap indult az első osztályba, és nagy büsz-

kén rögtön a reggeli után a hátára vette a vadonatúj iskolatáskáját, pedig csak egy hete lett hatéves. Mivel nem volt, aki vigyázzon rá, a szülők már régóta magukkal hordozták őt is az iskolába, de csak a tanáriban üldögélt, és házakat rajzolgatott csomagolópapírra, a tanterembe soha nem ment be. Aznap egyedül csomagolta el az első füzetét, a ceruzákat, radírgumikat – és nézd már, milyen büszke magára! És végül végre ő is elindult az iskolába, lépést tartva velem. Nevettünk. Mit nem adnék érte, ha anya és apa megismerhettek volna téged, de hát, tessék, nem adatott meg nekik, mondta ekkor Mara bánatosan. Jó neked, még élnek a szüleid, tudd meg: nagyon irigyellek ezért, tette hozzá, miközben megfelelő helyet keresett a rámás képnek. Széjjeltolt néhány apró tárgyat a komódon, s letette a képet a közepére. Állhatna-e itt, kérdezte könyörgő hangon, én meg megöleltem. Most az a kép nem áll már ott, s Marának sincs régóta oka, hogy irigykedjen rám.

Nem, nem, nem, továbbra is szigorúan titokban kell tartanom mindent. Az összes többi lehetőség ijesztőnek tűnik, mint egy kijózanító, de gyilkos csapás, vagy legalábbis mint valami borzalmas, kivédhetetlen erőszak. Azt a lehetőséget, hogy túllépjek mindazon, ami történt velem, s zavartalanul éljem tovább az életem, nem igazán vehetem számba. Egyelőre nincs hozzá erőm, hogy ilyesmit véghezvigyek. Egyelőre csak az érzelmeimen tudok kérődzni, s ezt a folyamatot képes vagyok a végtelenségig elhúzni. Elképesztően furcsa emberpéldány vagyok, valóban. De nem panaszkodom, minden rendben van.

Jaj, istenem, érzem, hogy mindez, amiről beszélek, holmi érzélgős affektálásként hat, hiszen folyamatosan csak kerülgetem a valódi problémát. Valami oknál fogva még az önmagammal folytatott párbeszédben sem vagyok képes késlekedés nélkül a tárgyra térni. Folyton tétovázok, ki-kihagyok bizonyos részleteket, mellékes dolgokat hangsúlyozok, s állandóan attól rettegek, hogy valaki egyszerre csak lerántja a leplet mindarról, amit elhallgattam. Képtelen vagyok eljutni egy végső magyarázatig. Egyfolytában menekülnék a saját emlékeimtől, de azok folyton az utamat állják. Ezért a beszédem mintha valami belső feszültség előidézte, véget nem érő fecsegés lenne, mintha egy másik gondolati és érzelmi szférába fészkeltem volna be magam arra várván, hogy a jelentések és az érzések szabadon, önmaguktól, vágyaim és elmém befolyásától mentesen bontakozzanak ki. Mintha Virginia Woolf valamelyik regényhőse lennék. Harmadéves egyetemista koromban írtam először Woolf nőalakjairól egy terjedelmes szemináriumi dolgozatot, amely később kissé kibővítve könyvben is megjelent, a Bloomsbury Kör eme ikonikus alakjáról szóló egyéb szövegek társaságában.

Most, ebben az állapotban, arra sem lennék képes, hogy gond nélkül fölsoroljam a műveit. Ami pedig az esszéimet illeti, csak arra az esetre emlékszem tisztán, amikor véletlenül összefutottam Mihajlović tanárnővel az utcán, közvetlenül azután, hogy megjelent a könyv – habár most úgy tűnik, mintha sok-sok évvel ezelőtt történt volna. Hiszen valóban, nem is tegnap történt ez a dolog. A zebra kellős közepén futottunk össze, s ő visszajött velem az utca túlsó oldalára, hogy gratuláljon a könyvhöz. Elmondta, hogy bizony tanári szemmel olvasta végig, vagyis hibákra vadászott benne. De nem talált egyet sem, tette hozzá, egyébként pedig ő senkinek sem nézi el, ha hibázik. Különösen tetszett neki az az esszé, amelyben a képzelet és a valóság éles szembenállását taglalom Woolf nőalakjainál. Leszögezte, hogy helytállóak a megfigyeléseim a különös, emocionális világlátásukról, a véges anyagiséggel szemben álló végtelen érzelmek erejébe vetett hitükről.

Mindössze egyetlen perc leforgása alatt hihetetlenül fellelkesített ez az utcai beszélgetés ezzel a rendkívüli asszonnyal. Úgy éreztem magam, mint egy rövidtávfutó, aki épp most ér be a célba, s már a célba érés előtt tudja: ő lett az első. Én is szinte ziháltam a boldogságtól. Mindössze annyival is megelégedtem volna, ha egyszerűen csak elolvassa a könyvem, ő, aki többek között Virginia Woolf esszéinek is remek fordítója. De hogy még ráadásul dicséretet is kaptam egy ilyen szakértőtől, ettől a kitűnő, művelt asszonytól, mint amilyen Mihajlović tanárnő – egyszerűen nem tudtam magamhoz térni a boldogságtól. Elárasztott a hála és az öröm érzése, szerettem volna valahogy kifejezni, mennyire sokat jelent, amit mondott. Összevissza dadogtam, hogy azért valamit, már nem emlékszem mit, mégsem sikerült teljesen megfejtenem. Egyébként általában szégyenlősen tartózkodó vagyok a tanárainnal szemben, de ekkor vállon ragadtam ezt a törékeny kis asszonyt, megöleltem, közben meglehetősen ügyetlenül ráncigáltam, s ez az egész kissé őt is meglepte, engem viszont végképp zavarba hozott. Ő valószínűleg nem számított rá, hogy ilyen infantilis módon fogadom majd dicsérő szavait, én meg a zavartól és a szégyenérzettől lángoló arccal bámultam rá, azt se tudtam, hova legyek tehetetlenségemben. Aztán valahogy elköszöntem és átrohantam az úttesten, ügyet sem vetve a pirosat jelző lámpára, a gépkocsitülkölésre és az autóvezetők szitkozódásaira.

Ki gondolta volna akkor, hogy mi ketten abban a percben épp ott álltunk, ahol hamarosan bekövetkezett az ő tragikus halála, és hogy amikor olyan sután megöleltem, akkor valójában végső búcsút vettem ettől az általam mélységesen tisztelt asszonytól. Négy hónap múlva Mihajlović tanárnő itt fog átmenni ezen az úton, a lakásához közeli átjárón, és el fogja gázolni egy nagy sebességgel robogó gépkocsi, melynek vezetője figyelmen kívül

sietve, a villanyrendőrre ügyet sem vetve, a zöld lámpán és a gyalogosokon keresztül robot az a zebra. Számtalanszor gondoltam vissza erre az utolsó találkozásunkra, s jótékony hatású dicsérő szavaira. Még ma is fel tudom idézni törekeny alakját, derűs arcát, sugárzó jókedvét. És nincs többé. Ha még élne, azt hiszem, neki feltárhatnék egyet s más kétségeimből. Ő meg tudna hallgatni engem hamis beszólások és alakoskodás nélkül is. Ő jól tudná, miről beszélek.

Amint hazaértem ez után a találka után, felütöttem a könyvet, és a tanárnő lelkesedésének fényében újraolvastam azt a bizonyos esszét. Ma már csak homályosan emlékszem, mi volt az alaptézise. Nagyjából az, hogy Virginia Woolf nőalakjai nem hajlandók belenyugodni abba, hogy a dolgok társadalmilag elrendeltek lennének, de mivel tarthatatlanoknak bizonyulnak a képzeletük szülte feltevések is, ezért folyton csak keresnek valamit, egyik elragadtatásból a másikba hajszolják magukat, és gyakran nem tudják, mi a valós, s mi a látszat csupán.

Talán valamelyest magamra ismerhetek ebben, de nem teljesen. Valóban el vagyok veszve, s az is igaz, hogy akár Woolf nőalakjainak lelki-világa, az enyém is zavaros és gubancos, egyensúlyát veszített – mégsem vagyok egy regényhős-típus. Nem tudom megmagyarázni az állapotom a Bloomsbury Kör tanításából merített példák nyomán. Nem tudom, hová vezetne az, ha valaki másnak a könyvben rögzített tapasztalataival vetném össze a sajátjaimat. S mi lenne, ha leszögezném, hogy hasonlóak az esetünk? Semmi. Soha nem kedveltem a szerepjátszást, utáltam, ha utánoznom kellett valakit, nem szerettem egy meghatározott modellt követni. Anyám folyton sopánkodott amiatt, hogy engem nem szerepeltetnek az iskolai ünnepélyeken, pedig valójában én menekültem tőlük. Alig tudta rám erőszakolni a diákkórustagságot is. Nem, nem tudom az irodalmat ilyen értelemben gyógyírként kezelni. Az én esetemnek egészen másmilyen a genezise.

Valójában mi is történt velem? Hát egy csomó minden. És a sorjázó, előre nem látható események közepette egyszerre csak szertefoszlott az önbizalmam. Egyfolytában attól rettegek, mi jöhet még ezután. Nem tudom, jó-e, hogy most beszélek róla, mert tényleg úgy is értelmezhető mindez, hogy folyton újabbnál újabb diagnózist állítok föl önmagamról, de úgy érzem, valami felforrt, felbolydult, tévesen kapcsolódott össze, zűrzavart csinált bennem, és reccs, vagy bumm, vagy puff – kicsapódott a biztosíték, belém csapott az áram. És visszatarthatatlanul töredezni és bomlani kezdett minden, én meg védekeztem, s védekezem még mindig, de nem mondhatnám, hogy túl nagy sikerrel.

Azt hiszem, valójában egyfajta érzelmi infarktust éltem meg. Rövidzáratok, felismerések és veszteségek örületes keveredéséről van szó, amitől

az érzelmi énem apró darabokra törött szét. Egy ideig kitartóan és türelmesen igyekeztem összeszededgetni, összeragasztgatni a sok szilánkot, mindent úgy összeilleszteni és úgy egyengetni, hogy senki semmit ne vegyen észre az egészből, de belefáradtam ebbe. Csak most jöttem rá, mennyire reménytelen volt, s maradt is az igyekezetem. Hiszen elveszítettem a józan ítélőképességem, nem tudom, melyik darabkának hol a helye ebben a kirakósdban, fogalmam sincs, melyik rész melyikkel illik össze, hol és hogyan érintkeznek, mindez helyrehozhatatlanul összezavarodott bennem. Egyszerűen összeroppantam, akár egy rozzant építmény a lavina súlya alatt. Nem tudom, lehetne-e még valamit, akármit tenni, hogy legalább valamelyest visszaálljon a régi helyzet. Már világos, meg kell tanulnom ezzel együtt élni – ehhez igyekszem hozzászokni mostanában. Ezért is mondom: jól vagyok.

Önök most azt gondolják, hogy úgy ismételtetem ezt folyamatosan, mint a részeg, aki makacsul hajtogatja, hogy ő bizony józan, pedig senki nem kérdez tőle ilyesmit, mivel állapota teljesen egyértelmű, s pont ezzel az ismételtetéssel árulja el a leginkább önmagát, vagyis azt, hogy valójában hullarészeg. Talán velem is ez a helyzet. Látszik, hogy rosszul vagyok, s nem is várható el, hogy jól legyek, én viszont váltig állítom az ellenkezőjét. Talán arról van szó, hogy igyekszem saját magamat meggyőzni efelől, bár tisztában vagyok vele, hogy a dolgok gyökeresen megváltoztak, és ebből semmi nem válik a hasznomra, de tudom azt is, hogy valószínűleg hozzá kell szoknom ehhez.

Csak azzal nem tudok megbékélni, hogy most nagyon nehezemre esik a beszéd. Igen súlyos csapás ez számomra, mert ezt mindenki a kóros levertség szemmel látható tüneteként kezeli, amelytől már csak egy lépés az elmebaj. S én, sajnos, igazat adok nekik. Sohasem voltam én túlzottan szószátyár, mindig is jobban tudtam inkább meghallgatni másokat, viszont ez korábban csak tőlem függött, legalábbis én így hittem. Ez viszont más. Most szeretnék egyfolytában, szünet nélkül beszélni, hadd csodálkozzon rajta mindenki, hogy nem lehet tőlem szóhoz jutni, és hogy figyelmeztessenek, hagyjam, hogy mások is szóljanak egy-két szót, hisz ők sem süketnémák. Viszont ez egyelőre merő képzelgés részemről, s nem tudom, számíthatok-e javulásra belátható időn belül, mert a beszédem, úgy látszik, ahogy múlik az idő, egyre látványosabban romlik.

Hogy is magyarázzam, valahogy a szám, a nyelvem, a hangszalagjaim, az összes hangképző szervem felmondja a szolgálatot, amikor szólni szeretnék. És minél inkább igyekszem, annál rosszabb a helyzet. Vannak pillanatok, amikor egyszerűen az égvilágon semmit sem tudok kinyögni, s van, amikor kicsit könnyebben megy. Néha pedig szinte meg is feled-

kezem róla. Egyszerű: hallgatok, mert nincs kivel beszélnem, így nem is erőltetem a dolgot. Van úgy, hogy sikerül, főleg, mikor egyedül vagyok, tudattalanul egyszerre csak kimondom azt, amire éppen gondolok. Ilyenkor mérhetetlenül boldog vagyok, mint egy gyerek, és azzal vádoló magam, hogy valójában mazochista módon felnagyítottam a problémáimat. S aztán így vagyok ezzel egy estén vagy egy délutánon át, abban a hitben ringatom magam, hogy jobban vagyok, hogy a görcs alábbhagyott. De hamarosan újra olyan szituációba kerülök, hogy a beszéd leírhatatlan kínokat okoz. Eluralkodik felettem az eszelős pánik, ha arra gondolok, hogy alkalomadtán még a saját nevemet sem leszek képes hangosan kimondani. Akkor sem, ha egyedül vagyok, mások előtt még kevésbé. Értelmi fogyatékos lesz belőlem, gondolom rettegvé. Mi lesz velem, hogy keveredek ki ebből a szörnyűségből? Ekkor megpróbálok erővel megszólalni, önmagammal beszélgetni. Hangosan akarok beszélni, mintha tele lenne a ház vendégekkel, minden erőmet megfeszítem, először egyszerű szavakat ismételve, aztán egyre bonyolultabbakat, majd teljes mondatokat. Mondogatom, mondogatom, kínkeservesen, de nem adom fel, míg csak a hiábavaló erőlködéstől bele nem hasít a tompa fájdalom a mellkasomba és a fejembe, mert hiába akarok, nem bírok kiabálni, s nem tudok néhány mondatot egyhuzamban, szünet nélkül elmondani, egyiket a másikhoz fűzni, vagyis normálisan beszélni. Aztán arra gondolok, hogy éppen ez az erőlködés bénítja meg a nyelvemet, és összekuszálja a hangszalagjaimat, kiszáritja a torkomat, hogy önmagamot hangosan beszélni kényszerítem. Azután hosszú ideig pihenek a következő próbálkozásig. Sok-sok estémet töltik ki az efféle beszédgyakorlatok.

A másik nagy bajom, hogy olvasni sem tudok. Ez is egyfajta rögeszmévé fejlődött, szinte félek a könyvektől. Nem vonzanak még azok sem, amelyektől korábban egy percre sem tudtam megválni. Arra sem merek gondolni, hogy esetleg fellapozhatnám az újságot. A számítógép már régóta kikapcsolva áll, többé a közelébe sem megyek. Nem, nem beszélnék most erről, pedig talán össze kéne végre szednem magam, tennem kéne valamit. Például mit? Orvoshoz fordulni. Nem, most nem bírok erről... Miről írjak hát? Nincs semmi sem...

A szexuális szabadságtól a szexuális kiszolgáltatottságig

Francia nyelvből fordította Varga Bótos Anna

A pornográfia a test vagy testrészek megmutatása és előtérbe állítása szexuális aktus gyakorlása közben, elsősorban kívülálló néző izgatása céljából. A kívülálló figyelő magatartása természetesen lényeges. A pornográfia a mozdulatok és a gyakorolt aktusok (behatolás, orális szex, szodómia, zoofília stb.) hiperrealizmusa és a kívülállónak való bemutatása között helyezkedik el. Különös hiperrealitás, amely nem létezne a virtuális és reális néző nélkül. A különbözőképpen megfogott, kellőképpen elrendezett, egymáshoz illesztett, egymásba behatolt, azaz megmutatott testek pornográf jelenete semmiképpen sem tartozik a színházi jelenetek sorába. A lenni vagy nem lenni paradoxonát nem ismeri a színész, mert az efféle jelenetben nem beszélhetünk színészetről. A mozdulatok, a testtartás, az öröm kifejezésének színleléséről ugyan beszélhetünk, de ennek a színlelésnek semmi köze sincs a színjátszáshoz: inkább a reálisnak hiperreálissá való transzformációja, vagy pontosabban a reális tagadása a hiperreális által. Az izgalom szimulációja, a testtartás, a mozdulatok és a mozgás brutalitása mindez.

Azonban a pornográfiának ez a meghatározása nem elégséges. A test megmutatását, az öröm színlelését és a kívülálló magatartását emeltük csak ki. Egy meghatározó dimenziót nem említettünk, ez pedig a dominancia. A pornográfia a nemiségnek szexre, mint alá- s fölérendeltségi viszony vektorára való leegyszerűsítése. Pontosabban a nemiség nemcsak szex, hanem a tudatos és öntudatlan események olyan sora, amelyekben szerepet játszanak a vágy és a tiltott dolog, a találkozás és az elvesztés, az öröm és az alávetettség, az álom és a valóság, a szerelem és a halál közötti viszonylatok is. Van képzeleti vonatkozása is, amely valóságának egy dimenzióját

Yves Charles Zarka: *De la liberté à la servitude sexuelle*. In: *Réflexions intempêtes de philosophie et de politique*. Paris, Presses Universitaires de France, 2006. 93–99.

alkotja. A szexualitás intimitás és visszavonulás egyszersmind. A szexualitás külön nyelvezet is: nemcsak olyan szavak tárháza, amelyek elmondják vagy kifejezik a lényegét, hanem amelyek a hétköznapi tájékoztató vagy gyakorlati közlésen túlmutatva az erotikus dimenziót erősítik. Mindez azt jelenti, hogy a nemiség a másikkhoz való viszonyban fixálódik, jut kifejezésre és ér célba, még ha másféle hiányérzetről is van szó: amit a találkozás, a várakozás, a hódítás, az együttérzés vagy visszautasítás testesít meg. Mindent összevetve a nemiség maga a szubjektivitás, az az irány, amerre egy kapcsolat halad a vágy vagy az elutasítás, az öröm vagy a szenvedés, a vallomás vagy a megtagadás felé. Nem véletlen, ha a nemiség története Michel Foucault nyomán úgy nyilvánult meg, mint az érzéki gyönyörök gyakorlatán való gondolkodás és törekvés a tárgy hermeneutikájára.

A szex az más. Testek játéka, testek elmozdulása, testek egymásba kapcsolódása, testek izgatottsága, és végül miért is ne, testek megcsonkítása. A szex nem szubjektív. A szex elsősorban fizikai, és ennél fogva alkalmas a megmutatásra, a fotózásra, az alul, felül, belül, oldalról való filmezésre. A szex nem ismeri a másságot. Csak számot ismer: 1, 2, 3, 10, 20, 40 stb. Speciális mozdulatokkal izgat vagy képekkel, és rombol is. A szex határai fizikai határok: kimerültség, undorodás. Vannak szexuális teljesítmények, mint ahogy vannak sportteljesítmények is. Az előbbieket különbözőképpen nyilvánulnak meg, mint az utóbbiak. A pornográfia közvetlenül kapcsolódik a szexnek ehhez a bemutatathatóságához. Mindent láttatni akar, ami látható, azaz ami látható általában, és főleg azt, ami kimarad ebből az általános látókörből. Semmit sem akar kihagyni a nemi aktusból; átláthatóvá tenni a szexet, ez a mottója. A szex saját magához való viszony nélkül, intimitás nélkül, ok nélkül: ez a pornográfia tárgya. Azonban a nemi aktusok teljesen elégtelenek lennének, ha nem rejtegetnének mást is: a dominancia viszonyát és a hatalom birtoklását.

Ezáltal a szexualitás két rendszer között helyezkedik el: a szubjektivitás és a hatalom rendszere között. A Foucault-ra való hivatkozást a szubjektivitás kapcsán természetesen meg kell erősíteni egy másik hivatkozással, ugyancsak Foucault-nál, a hatalomra vonatkozóan.

Az általa írt *A szexualitás története* című mű első fázisa, „A tudás akarása”, a hatalom kézikönyve. Azonban nem lehetne megelégedni azzal, ha azt mondjuk, hogy a hatalom leigáz, és hogy ebben az alávetettségben formálódik a leigázott (az alany). Egyébként Foucault előbb megállt ennél az eszménynél, majd azután újra felvetette. Az alanyt, a szubjektivitást nem lehetne úgy definiálni, mint a hatalom eredményességének termékét, még ha ezeket nem is tekintjük állandó formáknak, hanem történetiségükben szemléljük. Az alany hermeneutikája Foucault-nál az alany történeti

önképződéséről való elmélkedés. Ami engem illet, azt mondom, hogy a hatalom gyakorlásának helye az, ahol a szubjektivitás nincs jelen, vagy jelentőségétől megfosztott. Ezt már Hobbes, a hatalom legnagyobb gondolkodója is bemutatta, aki szerint a szubjektivitás egyenlő az ellenállással. De ez már egy másik történet. A szexualitás két alkotóeleme, a szubjektivitás és a hatalom, nem teljesen különbözőek. Nem lehetne másképp definiálni, mint határeseteket, egyrészt tisztán erotikus viszonyt, másrészt viszont mint a dominancia viszonyát. A szerelmi viszony például mindkét dimenziót magában foglalja különböző arányokban: egyrészt szubjektivitások túláradása, másrészt szembenállás.

Márpedig a pornográfia pontosan azt a határesetet reprezentálja, amelyben a dominancia mindenfajta szubjektivitás gyakorlásán felülemelkedik. A pornográfia élvezete a hatalom élvezete, amelynek a vektora vagy eszköze a szex (hím, ami nem jelenti azt szükségszerűen, hogy férfi), és amelynek az alkalmazási területe is a szex (nőstény, ami nem jelenti azt szükségszerűen, hogy női). A test valójában az a hely, ahol a hatalom megnyilvánul vagy kifejeződik: azaz az engedelmesség, megalázkodás attitűdjei, teljes mértékű rendelkezésre állás egy vagy több parancsoló kedvének megfelelően, az alsóbbrendűséghez és lekicsinyléshez fűződő jól bevált öröm elfogadásának kifejezése. A test lehet tárgya valamiféle hatalomnak, amire viszont egyáltalán nem alkalmas a lélek, a gondolkodás vagy a hit, amely menekül mindenféle külső hatalomtól: lehet kötelezni valakit, hogy engedelmességen vagy alávesse magát valaminek, de arra nem, hogy higgyen is abban. A nemi szerv privilegizált helyet nyer a testben, ahol is a hatalomgyakorlás történik, mert a test megmutatásának a helyévé válik. Mivel a pornográf élvezet a hatalom élvezete, ebből két következtetés vonható le: 1) ennek a dominanciának a tárgya lehet elvileg válogatás nélkül nő, gyermek, férfi, sőt valamilyen állat. Azonban nyilvánvalóan a női test az, amely hagyományosan mindig is a hatalomgyakorlás célpontja volt. 2) A testi célpontok többfélék: a nemi szerv, ahogy említettem, kiváltságos helyzetet élvez, de lehetnek más testi célpontok is, sebek, csonkítások, különböző testi fogyatékoságok szolgálhatnak a szexualitás helyettesítőiként. A pornográfia a tisztán nemi aktuson kívül így kiterjed a kínzásokra, mindenféle szolgálatra, egészen a valóságos halálig, mint az ún. snuff movie-kban (véres pornófilmekben). Ebben az értelemben és csakis ebben az értelemben a szexualitás önpusztító.

Mi marad tehát a pornográf felszabadítás iránti elragadtatásból, aminek az lett volna a létjogosultsága, hogy kiszakítson a kétezer éves erkölcsi és vallásos képmutatásból? Mi marad a „pornóasztárok” szabad beleegyezésének mítoszából? Semmi, vagy inkább semmi más, mint az önkéntes

szolgaság, amelyet a szabad beleegyezésért kapnak cserébe. Mi marad az én szabadságtudatából a teljesen hatalomban tartott testének (mások általi) szexuális használata és kezelése közben? Egy üres alany és egy meztelen test, amely már nem egy saját test (az én testem), hanem egy tárgy-test, kétségtelenül élő test, de már oly kevésbé élő.

Fel kellene vázolni azokat a tényezőket, amelyek a nyugati civilizációk szexualitáshoz való kapcsolatában lehetővé tették a testnek egy hatalmi bemutatóhelyé váló lealacsonyítását, és amelyek ma a pornográfiaipar közvetítésével az egész világot betérítik, s minden generációhoz eljutnak. Számomra lehetetlen ezt itt megtenni. Mégis elengedhetetlen lenne megérteni, amit más szélsőségek és más szimmetrikus terrorcselekmények üzennek nekünk más civilizációkból: mint például a fátyolba kényszerített, szemérmesség ürügyén egyházi tilalommal sújtott nők. A test megmutatásának divatjai képesek megértetni velünk sok mindent a hatalom történetéből mind a nyugati civilizációkban, mind másutt.

Itt és most messze vagyunk az 1970-es évek szexuális felszabadulásától: inkább valamiféle szexuális szolgasorsban leledzünk; s ami még rosszabb, a nemiség pornográf lerombolásának állapotában.

Amikor mindenki liberális volt...

Jegyzet a Kis Jánossal készült interjúhoz

Az 1992-ben készült interjú tartalmazza mindazt, amiben abban az időben Kelet-Közép-Európában reménykedtünk. Legfőképpen Magyarországon. Akkor még úgy tűnt, hogy Magyarország több száz év elmúltával megvalósította célját: független, szabad ország lett. Tanulságos történet, mindenekelőtt azért, mert Kis János mindvégig megőrizte a liberálisok haladásba vetett mélységes hitét. Kelet-Közép-Európában anno mindenki liberális volt, még az is, aki ezt a tényt nem vallotta be; elvben esetleg nem rokonszenvezett a liberális eszmékkal, ellenben a gyakorlatban átültette azokat a valóságba.

Az idő tájt egy alkalommal még annak a reménye is felsejlett, hogy a demokratikus rendszerváltás – ha nem is egyik napról a másikra –, de belátható időn belül megszünteti az etnikai feszültségeket. Gondoljunk csak a Ceaușescu-rendszer bukása utáni nyilatkozatokra, azokra a napokra, amikor az új magyar demokrácia képviselői készségesen szállították Romániába a segélycsomagokat.

Jogos volt a nézet, hiszen Bibótól tanultuk, hogy a kelet-közép-európai torz, az antidemokratikus fejlődés gerjesztette a kisállami nyomorúságot, a nemzeti gyűlölködést, a különböző nemzetek örökös egymástól való rettegését. Mindez így tűnt 1992-ben, azonban néhány évre rá már nyilvánvalóvá vált, hogy a demokratikus, a többpárti parlamenti rendszer nemcsak hogy nem múlja felül, hanem valamiképpen demokratikus kereteket biztosít a nacionalizmusnak, mi több, egyre többször nyilvánult meg hisztérikus kisebbségellenes kitérésekben.

Hogy pontosan mi is történt?

Nos, miután névlegesen győzött a demokrácia, a többségi hatalmat ellenőrző és korlátozó liberalizmus a kelet-közép-európai régióban vereséget szenvedett. Ez tény. Mint ahogy az is, hogy bizonyára nem vettük

komolyan azt a lehetőséget (sem), hogy a liberalizmust Raymond Aron szellemében értelmezzük, aki nem győzött figyelmeztetni arra, miszerint a liberalizmus és a demokrácia nem téveszthető össze. „A liberalizmus – írta – a hatalom céljaira és korlátozására, a demokrácia pedig a hatalmat gyakorlók kinevezési módjára vonatkozó felfogás.” Időközben azonban a liberalizmusból sokféleképpen értelmezett szitokszó lett. Mára már a végeredmény is ismert. Ott tehát, ahol a többség nem engedte meg hatalmának liberális korlátozását (Kelet-Közép-Európában), gyalázattal gondoltak rá. Ez a szemlélet sajnálatosmód terjedt. Minek következményeképp a kisállami nyomorúság belopakodott még az EU-ba is.

Kis János tizenhét évvel ezelőtt készült interjúja még axiómaként értelmezi a liberális eszmerendszert, azonban már érzékeli a kelet-európai rendszerváltó társadalmakat veszélyeztető, 1992-ben még jórészt rejtett, a felszín alatt kavargó, veszélyes örvényeket. Ezzel magyarázható, hogy Kis János éppen abban az időszakban, amelyben megvalósulni látszottak több évtizedre visszanyúló elképzelései – a rendszerváltás reménységekkel teli időszakában, amikor joggal szólhatott a haladás evidenciájáról akarva-akaratlanul, a régió válságát konstatálja.

A válság eredetét abban ismerte fel, hogy bár Kelet-Közép-Európa minden lényegbevágó vonatkozásban modernebb, mint nyolcvan évvel korábban, vagyis az első világháború kitörése előtt, ám továbbra sem rendelkezett azokkal a politikai keretekkel, amelyek megfelelnek az említett modern struktúrának. Ezen a ponton Kis János meglátása eltér azon szerzők vélekedésétől, akik Kelet-Közép-Európa általános elmaradottságában keresik minden rossz okát. Kis a modern struktúrák és a politikai keretek közötti ellentmondásban látja a kiváltó ok és okozati összefüggést. Állítását éppen a jugoszláv föderatív állam példája támasztja alá a leginkább. A hajdani Jugoszlávia ugyanis a régió volt szocialista országai közül a legtávolabbra jutott a modernizáció terén. Puha diktatúrában élt, nyitott maradt a Nyugat iránt, szakembereinek jelentős részét ott képezte tovább, piacát ott találta meg, kulturálisan pedig a nyugati értékrend dominált. Úgy tűnt tehát, hogy a legkisebb zökkenővel tér át a szabadpiacra, valamint a parlamentáris demokráciára, annál is inkább, mert a szabadpiac csírái itt már léteztek, a politikai szabadságjogok is nagyobbak voltak, mint a szocialista tábor országaiban. Ennek ellenére az ország széthullása véres etnikai háborúba torkollott. Ergo, sokkal drámaibb volt a feloszlás, mint a Szovjetunió, illetve Csehszlovákia esetében.

Az említett országokban ugyancsak léteztek nagyméretű etnikai feszültségek, csakhogy modernizációs szintjük sokkal alacsonyabb volt. Ilyen ellentmondásban jöttek létre a destruktív konfliktusok.

Több mint másfél évtized múltán, Kis János interjújának függvényében, érthetőbbé válnak a régióban anno zajló események. 1990 után az említett országokban hirtelen felgyorsult a modernizáció, beáramlott a külföldi tőke meg a technológia, ám a politikai keretek nem tették lehetővé, hogy lépést tartson az effajta fejlődéssel.

Másfél évtized múltán már az is kétségtelen, hogy a kilencvenes évek első felében táplált remények nem váltak, illetve nem is válhattak valóra. Kelet-Közép-Európa egyrészt sokat változott – az előző évtizedek időszakához képest a fejlődés, a haladás vitathatatlan –, másrészt azonban a politikai keretek továbbra is elégtelennek bizonyultak. Mindaz, amit a Nyugattól át lehetett venni, sebtében végbement: a szabadpiac kapásból létrejött, a tulajdonviszonyok egyik pillanatról a másikra tömeges tiltakozás nélkül alakultak át; szinte suba alatt lezajlott tehát a piszkos és vad privatizáció, az új technológiai tudás a mindennapi élet részese lett, ám a politikai keretekre továbbra is rányomta bélyegét a totalitárius, illetve az autoritatív hagyomány. Az effajta parlamentáris demokráciában nem alakult ki az alkotmányos intézményrendszer, amely ellenőrizné és korlátozná a többség hatalmát.

Kis János egyszerre érzékeli a haladást és a válságot, azzal, hogy ez utóbbit átmenetinek deklarálta. A krízisre Jugoszlávia szétbomlását hozza példaként. Minden kétséget kizáróan, az eset paradigmátikus értékű. Bárki úgy vélheti, hogy a jugoszláviai háborúk egy korszak lezárását jelentik. Közel huszonöt év múltán, a kelet-közép-európai rendszerváltások utáni jelenségek függvényében, megkockáztatható az állítás, miszerint Jugoszlávia véres és piszkos felbomlása nemcsak egy anakronisztikus korszak lezárása, hanem az új korszak veszélyeinek anticipációja is. Jugoszlávia ugyanis nem volt elmaradott ország, sőt! Egy hamarjában – átmenet nélkül, talán túl gyorsan – modernizáló nemzetek feletti államalakulat, melyet a nemzetállami eszmények robbantottak fel. Déjà vu! Kicsiben lejátszódott az, ami az első világháború után egyszer már megtörtént Kelet-Közép-Európában. Ez utóbbi eseményre azonban a legtöbb kelet-közép-európai ország nagy ellentmondással reagált. Egyesek a szerbeket pártfogolták, tették ezt tapintatosan, hiszen azon az oldalon a cél elérése érdekében brutális eszközökkel is éltek, lásd: Dubrovnik és Vukovár ágyúzása, a másik oldal viszont a horvátokat vette oltalma alá. Mindeközben saját történetük jutott eszükbe, amikor – vagy nyolcvan évvel ezelőtt – ők is a nemzetállam bűvöletében éltek, Európa pedig tétovázott, hiszen a volt Jugoszláviában tulajdonképpen az játszódott le, amit az ugyanezen Európa sugallta versailles-i béketárgyalásokon. Húsz év után viszont azt látjuk, hogy a demokratikus feltételek közepette a régióban vésszesen erősödik a nacionalizmus, a

populizmus és mindaz, amivel Bibó István jellemezte a kelet-közép-európai kisállami nyomorúságot. Mindezt a demokrácia pergette fel, sokszor látványosabban, mint a diktatúra. Tehát Kelet-Közép-Európában lejátszódott a második déjà vu.

Bárcsak igaza lenne Kis János tizenhét évvel ezelőtt tett sejtelseinek: miszerint válság van – de ez átmeneti. Ha így van, akkor csak az a kérdés, meddig tart? Egyelőre nem látszik a vége, bár szeretném hinni, hogy belátható időn belül vége lesz, de egyelőre inkább nem ringatnám magam illúziókban.

HANGARCHÍVUM

„...az ideálokkal együtt itt van ez a nagyon zavaró valóság...”

Kis János filozófussal beszélget Vickó Árpád

– *A filozófia története azzal kezdődött, hogy az athéni demokrácia halálra ítélte Szókratészt, mert szembeszállt a közvéleménnyel. A mai, általában haszonelvű demokráciában a többség, azaz a közvélemény szavazással dönti el, mivel foglalkozik egy egyetem vagy kutatóintézet. A tudomány autonómiájának, egyáltalán a szellem autonómiájának az eszménye azonban azt követeli, hogy a közvélemény ebbe ne szóljon bele. Az elméleti alap kutatás, tehát a filozófia helyzetéről kérdezném az említett ellentmondás tükrében.*

– Azt gondolom, hogy a demokrácia haszonelvű megfontolásai is amellet szólnak, hogy ne a közvélemény döntse el, hogy mit kutatnak a filozófusok, és mit tanítanak az egyetemeken. Azért kell, hogy ez így legyen, mert hiszen kutatni azt kell, ami még nem része a közvélekedésnek. A kutatásnak, a filozófiának az a dolga, hogy bírálja a közvélekedést, hogy rámutasson tévedéseinkre, rámutasson az átörökített hagyomány gyenge pontjaira, és hogyha a közvélemény döntheti el, hogy a filozófusok, társadalomtudósok, természettudósok mit kutathatnak és mit taníthatnak, akkor sem a filozófia, sem a tudomány ezt a kritikai funkcióját nem tudja betölteni.

– *Minden filozófiai tankönyv azzal kezdődik, mi a filozófia alapkérdése. A lét és a tudat, a világ és az ember viszonya. Változott-e nézete szerint ez az alapkérdés, vagy csak arról lenne szó, hogy a klasszikus kérdéseket másképpen fogalmazzák meg. Mi a jó élet, lehetséges-e az igazság, van-e valóság, létezik-e a világ egyáltalán, van-e isten, mi a szent, lehetséges-e a megismerés, ha igen, mi a forrása?*

– A filozófia abban különbözik más szellemi diszciplínáktól, hogy a haladása a fő kérdéseit nem teszi meghaladottá. Azok a kérdések, amelyek a mai filozófusokat foglalkoztatják, foglalkoztatták már az első filozófusok-

kat, Szókratészt és tanítványait, Platón meg tanítványát, Arisztotelészt is. Szinte nincs olyan filozófiai probléma, amelyet ők már ne ismertek volna. Két dologban van mégis változás. Az egyik az, hogy az idő múlásával az eredetileg feltett kérdéseket pontosabban tudjuk megfogalmazni. Jobban meg tudjuk határozni, hogy megválaszolásuknak mik a feltételei. A másik pedig az, hogy mivel a filozófia olyan diszciplína, amelyiknek a tárgya mindig azokkal az alapkérdésekkel kapcsolatos, amelyeket a saját kora vet fel, hogy az eredetileg adott kérdések közül melyek azok, amelyek fontosak most, és melyek azok, amelyek nem fontosak, azt mindig a jelen kor dönti el. És így van egy bizonyos cserélődés a kérdések körében.

– *Az élet problémái a civilizáció természetével kapcsolatosak, és szemben azzal, amit Marx gondolt, ezt a filozófia bírálni képes, átalakítani azonban nem. A modern filozófia, vagy beszélhetünk már posztmodern filozófiáról, főbb érdeklődési területéről kérdezném. Milyen problémák állnak a nyugati kortárs filozófusok érdeklődésének homlokterében?*

– Meglehetősen különbség van az angolszász, az angloamerikai, a kontinentális filozófia beállítottsága és főbb érdeklődési területei között. A kontinentális filozófiát, ahogy az imént említettem, a posztmodern uralja. A gondolat, amelynek a jegyében a filozófiai elmélkedés zajlik, az az, hogy van-e egyáltalán igaz és hamis, nem arról van-e szó, hogy csak különféle beszédmodok vannak, hogy megkonstruálunk egy fogalmi világot, amelyet aztán berendezünk magunknak, és ezek a gondolati világok egymással nem is összehasonlíthatók. Ez a kérdésfeltevés a modern kapitalista gazdaság és liberális demokrácia fejlődési lehetőségeivel kapcsolatos szkepszisből táplálkozik, abból az alapvető életérzésből, hogy a történelem – ha a történelmen valami értelemmel, fejlődési iránnyal rendelkező dolgot értünk – véget ért, és most már egy olyan világban élünk, ahol ugyan a változatosság nagy, de a haladásban bízni nem lehet. Az angloamerikai filozófia alapvető kérdései más természetűek. Ezek részint a tudományelmélet és az ismeretelmélet kérdésköréhez kapcsolódnak. Részint pedig ahhoz, amit ott politikai filozófiának hívnak – itt a kontinensen korábban ezt egyszerűen csak társadalomfilozófiának neveztek – azokkal a nagy kérdésekkel foglalkoznak ott, hogy lehetséges-e a társadalomban igazságosság, melyek az igazságosság feltételei, hogyan viszonyul igazságosság és egyenlőség egymáshoz, mi a klasszikus viszony egyenlőség és szabadság között, és hogy a politika alapelvei hogyan viszonyulnak a morál egyetemes követelményeihez.

– *Térségünkben a filozófia, kiváltképpen annak egyik ágazata, a politikai filozófia, évtizedekig a pártvezetőség paranoid érdeklődésének körébe tartozott.*

Milyen esélyei vannak ma a posztkommunista társadalomban a filozófiának? Úgy tűnik, a filozófia egy-egy alapfogalmának a tudatosítása megtörtént az embereken. Tudományos érdeklődésben hozott-e valami fordulatot a rendszerváltás?

– Azt nem merném állítani, hogy a rendszerváltás a filozófiai elméleti érdeklődésben fordulatot hozott volna, de az bizonyos, hogy egy sor olyan kérdést tett föl, amelyek a dolgok normális haladása idején nem szoktak fölmerülni, amelyek filozófiai elmélkedést is kiváltanak, és ezáltal ösztönzést adott a filozófiai gondolkodás számára. Csak néhány példát említek a magyarországi tapasztalatokból. Itt van a kárpótlás és részben a tulajdoni visszajuttatás kérdésköre. Ez egy nagyon fontos problémája a tulajdon nem pusztán jogi, hanem filozófiai és morális felfogásának, hogy vajon indokolt-e, s ha igen, mi indokolja, ha nem, miért nem indokolt, hogy valaki, akinek a nagyapja vagyontól ötven évvel ezelőtt igazságtalanul kisorszolták, most megkapja azt a vagyont, amely valaha a nagyapjáé volt. Olyasmire a tulajdon, amire függetlenül attól, hogy ténylegesen apáról fiúra szállt-e, pusztán a leszármazás még mindig feljogosít. Vagy itt van az igazságtétel problémája. Ötven év múlva utólag vannak felelősségre megrögglyant öregembereket azokért a bűnökért, amelyeket a múltban valóban elkövettek. Vajon a felelősség morális fogalma kiterjeszthető-e ötven év távlatára, vajon mondhatjuk-e azt, hogy az az ember, az az aggastyán, aki valamikor tagja volt egy tömegbe lövő csoportnak, azonos azzal a személlyel, aki akkor felelős volt a tettéért. Lehet, hogy a kérdésre igennel kell válaszolni, lehet, hogy nemmel, de az biztos, hogy nagyon súlyos kérdés, amit fel kell vetnünk magunknak, és én azt gondolom, hogy a filozófusoknak kötelességük, hogy ezeket a kérdéseket nyilvánosan elemezzék, és ezzel segítsék a közgondolkodást. Ha a filozófiának a szó nagyon hagyományos értelmében van értelme, akkor biztos, hogy ez hozzátartozik, végül is az első, a szó szoros értelemben vett filozófus, Szókratész, akiről már volt szó, pontosan ezt tette. Sétált a piactéren, és megkérdezte az emberektől, tudják-e, mit gondolnak akkor, amikor azt mondják, helyes dolog ötven év múlva felelősségre vonni valakit, vagy azt, hogy helytelen. És kiderült, hogy nem tudják. Sem az egyik, sem a másik fél nem tudja.

– Milyen külső és belső tényezők vezettek oda, hogy a szocialista világrend összeomoljon?

– Úgy gondolom, a legfőbb oka a szocialista világrend összeomlásának az, hogy ez a rendszer kimerítette a gazdasági tartalékait. Minden társadalmi berendezkedés tesz valamilyen ígéretet azoknak az embereknek, akik benne, alatta élnek, és amelynek a teljesítése esetén elképzelhető,

hogy az alattvalók megbékélnek vele. A szocialista világrendszernek az volt az ígérete, hogy bár ahhoz hasonló jólét és szabadság, mint a fejlett kapitalista országokban megvalósult, nem lehetséges, viszont a tisztességes, az anyagi biztonság, a közel teljes foglalkoztatottság azért megvalósulhat, és az életkörülményei lassan szinte mindenkinek javulhatnak. Különböző formákban ezen az ígéreten alapult az a kimondatlan szerződés, amit a sztálini korszak lezárása után a legtöbb szocialista ország vezetői az állampolgárokkal kötöttek. Ennek az ígéretnek a teljesítésére, ennek a szerződésnek a megtartására azonban a szocialista rendszer egyre kevésbé volt képes, mivel az erőforrások pazarló felhasználására berendezkedett rendszer volt, és ezért bámulatos gyorsasággal merítette ki az anyagi tartalékait. Mihelyt az anyagi tartalékok kimerülése nyilvánvalóvá vált, már csak idő kérdése volt, hogy a rendszer a hanyatlás, a felbomlás állapotába kerüljön, és összeomoljon. Ez a periódus a hetvenes évek végén a mi térségünkben megkezdődött. Úgy gondolom, ez a végső oka a rendszer összeomlásának, persze hozzájárultak a folyamat felgyorsulásához más tényezők is. Hozzájárult a szovjet gerontokrácia teljes megcsontosodása, hozzájárult a konzervatív fordulathoz az Egyesült Államokban a fegyverkezési verseny, amibe a Szovjetuniót belekergették, és amely az amúgy is tarthatatlan gazdasági helyzetet tovább súlyosbította a Szovjetunióban. Hozzájárultak azok a külpolitikai háborús kalandok, amelyekbe a szovjet vezetés a hetvenes évek második felétől ismét beleszaladt. Azért mondom, hogy ismét, mert Hruscsov bukása és a 70-es évek közepe között volt bő tíz esztendő, amikor a szovjet vezetés rendkívül óvatos politikát folytatott. Abbahagyták az úgynevezett gyarmati felszabadító háborúkkal való kalandos kísérletezéseket, és a katonai hegemoniájukat igyekeztek arra a térségre összpontosítani, amelyet kontrollálni tudtak. De a hetvenes évek második felében, annak végén, újabb kalandorozat következett, Angola, Nicaragua, majd Afganisztán, ami megint csak tovább növelte a szovjet gazdaságra nehezedő terheket, s egyszersmind ez a kudarcorozat a rendszer demoralizálódásához is hozzájárult. Sorolhatnám tovább a magyarázó tényezőket, de azt gondolom, hogy mindez csak színesíti a képet. A döntő ok az volt, hogy itt egy időben korlátozott teljesítőképességű rendszerrel álltunk szemben, amelyik nemcsak erkölcsileg volt elfogadhatatlan, nemcsak politikailag volt visszataszító, de a gazdasági teljesítőképességnek is határai voltak. Főlemészterte, méghozzá példátlan gyorsasággal a maga tartalékait.

– Miképpen rendeződik, hogyan polarizálódik a világ a szocializmus bukása, vagyis a Szovjetunió megszűnése után? Úgy tűnik, a liberális kapitalizmus

véglegesen berendeződik a világban. Ezen belül lát-e ön valamilyen divergens irányzatokat?

– Szemben Fukujamával én inkább úgy gondolom, hogy a szovjet világrendszer szétesése a nyugati világot is megrázza, és egészen új, részben aggasztó, részben pedig ígéretes folyamatokat indít el. S hogy ezek a folyamatok végül is miben fognak végződni, azt ma még, megítélésem szerint, nem láthatjuk. Ha arra gondolok, hogy a hidegháború – amely, ha elfogadjuk, hogy az enyhülés is hidegháború volt „más eszközökkel” – csaknem negyvenöt éven át tartott, akkor azt is látnunk kell, hogy egy igen hosszú, majdnem fél évszázados időszakban a kapitalista demokráciák egymás közötti és a demokratikus társadalmakon belüli konfliktusai el voltak fojtva. Hihetetlen fegyvelmező hatása volt annak Nyugaton, hogy ott állt szemben a másik tömb, a nagy ideológiai ellenfél, amelyet ugyan nem mindenki határozott meg a „gonosz birodalmaként”, mint Reagan elnök, de amely mindenképpen részben valóságos, részben pedig mitikus fenyegetést jelentett, és ez a fenyegetés korlátok között tartotta a belső konfliktusok kiküzdhetőségét. A szovjet világrendszer felbomlása ezért ahelyett, hogy a már korábban megszilárdult struktúrák véglegesedését eredményezné, bizony alaposan kikezdi ezeket a struktúrákat. Gondoljunk csak arra például, hogy milyen megingás következett be a nyugat-európai integrációban, de arra is érdemes gondolni, hogy milyen hihetetlen megrázkódtatást okozott Európa szívében a német egyesülés, hogy milyen jelenségeit hozta ez felszínre az idegengyűlöletnek, a faji agressziónak. Ezek a negatív kísérőjelenségei a szocializmus összeomlásának, illetve a szocializmus összeomlása által Nyugaton kiváltott visszahatásoknak. Vannak azonban talán pozitív fejlemények is. Olyan ígéretesnek mutatózó változásokra gondolok, hogy például az Egyesült Államokban hosszú-hosszú idő óta először nem csak a politikai pártok között következhetett be hatalomváltás, amely azt hiszem, lényeges generációs váltás is a hatalomban, és hogy ennek jól érzékelhetően a politizálás stílusában is megvannak a következményei. Hogy egyetlenegy példára hivatkozzam: Clinton elnök választási győzelmének a bejelentése utáni első nyilatkozatát az AIDS problémájával kezdte, és csak második vagy harmadik helyen említette a gazdasági növekedéssel kapcsolatos szokásos és hagyományos problémákat. A republikánus kormányzás számára az AIDS a tabutémák közé tartozott, miként a homoszexualitás vagy az abortusz is. Azt gondolom, hogy a világ hihetetlenül nyitottá vált ahelyett, hogy bezárult volna a szovjet birodalom összeomlásának következtében, ami részben nagyon jó, intellektuálisan mindenképpen nagyon érdekes, de a mi térségünkben

történetesen nem okvetlenül öröndetes, éppen ellenkezőleg, nagyon fájdalmas kísérőjelenségei is vannak ennek a válságosabb, nyugtalanítóbb, és ezáltal izgalmasabb korszaknak, aminek most nézünk elébe.

– *Nem gondolja-e, hogy Kelet-Közép-Európa dezintegrálódásának okait egyrészt abban is lehetne keresni, hogy süllyedőfélben van az egészről való tudás, hogy minden szakterületekre darabolódott fel, ami oda vezet, hogy mind kevésbé tudjuk megérteni egymást.*

– A specializálódás, a tudásnak szakterületekre való felbomlása, sőt, a különböző fajta tudástípusok kialakulása nem új jelenség, az egész modern fejlődést a reneszánsz óta folyamatosan kíséri. És nyilvánvalóan itt a fokozatok lennének az érdekesek, hiszen már a modern tudomány kialakulásával a 16–17. században bekövetkezett a természettudomány leválása a filozófiáról, de ettől még nagyon jól együtt lehetett élni egy felfelé menő és egyre tágasabb horizontokat nyitó polgáriasuló fejlődéssel, aztán később a társadalomtudomány vált le részint a filozófiáról, részint pedig a természettudományról, annyiban, amennyiben önálló módszereket alakított ki, aztán a társadalomtudományon belül elváltak különböző szakágak, amelyek korábban nem léteztek. Nyilvánvaló, hogy ez egy progresszív folyamat, amelyben fokozati különbségeket lehetett megállapítani, és annak, aki azt mondja, hogy a specializálódás, a tudás szétDarabolódása az oka annak, amit földrajzilag is és politikailag is dezintegrálódásként lát, annak meg kell tudnia mondani, hogy mi a foka, mértéke a specializálódásnak, ami már a politikában, geopolitikában is dezintegrálódást eredményez. De ezenkívül azt is hozzá kell tennem, nemcsak hogy nem igazán értem az állítást, de őszintén szólva nem is hiszek benne, hogy a prognózis helyes volna. Ebből az állításból az következik, hogy hacsak nem sikerül gyökeres fordulatot elérni az európai tudományosság, vagy szélesebben az európai kultúra mostanáig feltartóztathatatlan újkori fejlődési irányjaiban, akkor a feldarabolódás, a specializálódás tovább fog tartani. Ezzel szemben úgy gondolom, hogy az a dezintegrálódás, aminek ma tanúi vagyunk, átmeneti jelenség, egy nagyon súlyos válsághelyzetnek a következménye. Lényegében véve annak a következménye, hogy olyan térségben élünk, ahol az állami keretek soha nem voltak összhangban az etnikai keretekkel, és ahol az összhang megteremtésének folyamatát előbb a hagyományos birodalmi struktúrák fennállása tartóztatta fel, majd pedig ezeknek az összeomlása után – tekintünk most el a két világháború közötti húsz esztendődtől – a szovjet birodalom fagyasztotta be mesterségesen a korábbi állapotokat. Most a szovjet birodalom összeomlott, nincs semmi, ami feltartóztassa az újrendeződést, és ugyanakkor nincsenek kialakult struktúrák, kon-

venciók. Van azonban egy társadalom, amelyik foglalkoztatási és települési struktúrájában, minden lényeges mutatójában összehasonlíthatatlanul modernebb, mint nyolcvan évvel ezelőtt, az első világháború kitérésakor volt, és amely ugyanakkor nem rendelkezik azokkal a politikai keretekkel, amelyek megfelelnek ezeknek a modernebb struktúráknak. Véleményem szerint ez a magyarázata a jelenlegi válságnak. Nagyon szomorúnak tartom és fájdalmasnak, hogy ezt a válságot vérben és mocsokban kell átelnünk, mindenképp a volt Jugoszlávia népeinek, de mégis azt gondolom, hogy ez egy átmeneti jelenség. Nem fog velünk maradni.

– *Az antidemokratikus nacionalizmus megnyilatkozásait sokan a primitívizmussal hozzák kapcsolatba. A nemzeti öntudat felébresztésében azonban, különösen itt Kelet-Közép-Európában, már a nemzetállamok kialakulásának idejétől kezdve a nemzeti intelligencia arra a nem könnyű feladatra vállalkozott, hogy a népet megtanítsa a nemzet leckéjére. Az intelligencia felelősségéről kérdezném a legújabb kelet-közép-európai nacionalizmusok kibontakozásában.*

– Azt gondolom, hogy a nacionalizmus valóban nem primer jelenség, etnikai intolerancia. Gyűlölködés létezett a modern politika előtti korokban is, a nacionalizmus azonban a modern politika velejárója, a modern államok kialakulásának a kísérőjelensége, amely politikát csinál az etnikai konfliktusokból, amelyik azzal az igénnyel lép fel, hogy az állam keretei az etnikai keretekkel egybeessenek, amelyik azt állítja, hogy az állampolgári lojalitás szükséges és elégséges feltétele az etnikai azonosság. Nem lehet lojális polgára az államnak, aki egyszerre nem az államkultúra neveltje. Egy többnemzetiségű állam szükségképpen egymással viaskodó, és csak a saját partikuláris csoportjukhoz lojális egyének halmaza, amelyik kudarcra van ítélve. Mindennek az egyik hordozója kétségkívül az értelmiség. Nemcsak az értelmiség, a politikai osztály, a katonatiszti kaszt, néhol a papság és még más elit csoportok játszottak kitüntetett szerepet a modern nacionalizmus kialakulásában, de egy bizonyos, a nacionalizmus nem azonos a primer etnikai azonosulással. Nagyon sok etnikai csoportot ismerünk a saját régióinkban is, amelyek 50, 100, 200 évvel ezelőtt – ahogy a nacionalista nyelvezet szereti mondani – a nemzeti szunnyadás állapotában voltak. Azért szeretik ezeket a metaforákat, mert azt sejtetik, hogy voltaképpen a nemzet már korábban is létezett, csak szunnyadt. Valójában semmi ilyesmiről nincs szó, nem volt semmi, ami szunnyadt volna. A nemzet egy utólag megteremtett ideológia, és akkor válik élő valamivé, hogyha ez az ideológia hatékony lojalitást formáló tényezővé tud lenni.

– *A kegyetlen 20. század végén és a talán kegyelmesebb 21. század küszöbén úgy tűnik, hogy a nemzetállam nemcsak hogy elavult, hanem tarthatatlan,*

és egyenesen életveszélyes. Összeférhetetlen a jövő Európájával. Milyen lesz ön szerint a jövő Európája? A polgárok Európája, a nemzetek Európája, vagy az államok Európája lesz-e?

– Hadd kezdjem azzal, hogy a kérdést megelőző állításhoz kapcsolódom, voltaképpen az egyetértésemet szeretném kifejezésre juttatni. Úgy gondolom, hogy a mi térségünk tragikus fáziskésésének egy újabb tünetével állunk ma szemben, hiszen Nyugat-Európában a nemzetállamok fokozatos megszűnésének vagyunk tanúi, vagy olyan folyamatok indultak el, amelyeknek a végén a nemzetállamok önálló szuverenitása megszűnik. Egyre többet ruháznak át szuverenitásukból állam fölötti testületekre, és végül kialakul valami európai föderáció- vagy konföderációféle, amelyek sok szempontból nagyon fog hasonlítani az Amerikai Egyesült Államok szerkezetéhez. Persze a hasonlóság annyiban minden bizonnyal korlátozott lesz, hogy az Amerikai Egyesült Államok nem olyan államok szövetségeként jött létre, amelyeknek hosszú, egymástól független, önálló története, kulturális tradíciója, nemzeti identitással rendelkező lakossága volna, hanem olyan államokból, amelyek többé-kevésbé adminisztratív gyarmati közigazgatási egységek voltak, és egymástól csak viszonylag kevésbé különböztek. Amerikában a nemzeti öntudat kezdetei a függetlenségi háborúra és az alkotmányozó philadelphiai kongresszusra mennek vissza, nincsenek korábbi gyökerei. De mégis, ha figyelembe vesszük ezt a különbséget, és tudjuk is, hogy ennek messzemenő következményei lesznek, Európa kulturálisan, ha teljes integráltsági állapotában is, hasonlóan sokszínűbb képződmény marad majd, mint az Amerikai Egyesült Államok. Továbbá az integrációnak sok sajátos elemet kell hordoznia, és az egykori nemzetállamok nagyon sokáig sokkal nagyobb közjogi súllyal szerepelnek majd Európa egészének struktúrájában belül, mint az Amerikai Egyesült Államok államai. De azért a fejlődés iránya nem kétséges, és éppen akkor, amikor Európában érzékelhetően végbemegy az áttörés az integráció felé, akkor omlik össze a szovjet birodalom ebben a térségben, és tör ki a nacionalizmusnak ez az újabb krízise, immár a harmadik, a korai 19. század eleji nacionalista fellobbanás óta. Utaltam már arra, hogy ez a folyamat a nyugati integrációt is megzavarja, lelassítja. Részben úgy, hogy van egy ország, és ez nem akármelyik, hanem a legjelentősebb: Németország, amely a keleti területek visszatérésével mintegy importálta magába Kelet-Európa válságát, de az egész európai integrációs rendszert súlyosan megrázza az, ami itt Keleten történik, a kollektív biztonságról alkotott elképzelések, a hagyományos elképzelések meginognak, és gazdasági gondokat okoz ennek a térségnek a válsága, amit kezelni kellene, de mindehhez nincsenek

elégséges erőforrások. Fel kellene lépni kezdeményező, döntőbírói, rendőri tényezőként olyan krízisekben, mint amilyen a jugoszláv. Szemlélatomást erre nincs fölkészülve az európai integráció, aminek aztán demoralizáló és bomlasztó visszahatásai vannak. De mégis nagyjában és egészében azt hiszem, hogy a dolgok az integrálódás felé és a nemzetállami keretek szétmállása felé vezetnek. Úgy gondolom, hogy ez hosszabb távon a mi régióink számára is ígéretes lehet, sőt, ígéretes kell hogy legyen, mert mi egy olyan térségben élünk, ahol a nemzetállami megoldás egyszerűen nem lehetséges a lakosság hihetetlen kevertsége folytán. Az bizonyos, hogy az egykori Jugoszlávia a legtarkább etnikai képet mutatja az egész térségben, de azért alig van valóban nemzetinek nevezhető államalakulat. A magyar szinte ilyen, de csak azon az áron, hogy a magyar etnikumú lakosságnak mintegy egyharmada az ország határain kívül nagyon nagy, viszonylag egységes tömbökben él, és természetesen Magyarország nem képes függetleníteni magát, a saját belső viszonyait sem ettől a ténytől. Én azt gondolom, hogy a jövő Európája egy politikailag sokszintű Európa lesz, ahol nagyon sok kérdésben a végső szuverenitást közös európai testületek fogják birtokolni. Más kérdésekben megmarad a jelenlegi államok szuverenitása, de ugyanakkor a centralizáció fönt lehetővé fogja tenni a decentralizációt lent. A regionalizmus jól érzékelhetően máris előretör Nyugat-Európában. Azt nem állíthatom, hogy ez konfliktusmentesen történik, kizárólag progresszív formákban, de mégiscsak előretör, nyilvánvaló, hogy például a skót nacionalisták ma nem Skócia elszakadásától remélik nagyobb, igazabb függetlenségüket, hanem attól, hogy Nagy-Britannia tagja lesz az európai közösségnek, és Skócia egy régió lesz a közösségen belül. Ehhez hasonló, sokkal kétesebb, sokkal problematikusabb, de mégis ebbe az irányba mutató törekvés az, amit a különböző északolasz regionalista mozgalmak, a Lombard Liga és hasonlók hirdettek meg, akik kifejezetten azzal az igénnyel lépnek fel, hogy Észak-Olaszország autonómiát kapjon az olasz államon belül, csatlakozzon Európához mint önálló régió, és ne kényszerítsék őket arra, hogy adóikból tartsák el a korrupt, elmaradott és tespedő Dél-Olaszországot. Nem akarok a Lombard Liga prókátorául szegődni, ha nem is vagyok Olaszország különösebben jó ismerője, azért látom ennek a populista politikának a veszélyét. Csak arra akarom fölhívni a figyelmet, hogy a regionalizálódás egy valóságos politikai tendencia, ami megjelenhet rokonszenvesebb és kevésbé rokonszenves formában, de napirenden van. Úgy gondolom, hogy térségünk számára is ez jelenti a megoldást. A betagosodás Európába egyszersmind bizonyos, egész Európában kötelező jogoknak az elismerését és kikényszerítését is jelenti. Egyéni és

nem egyéni kisebbségi jogokra gondolok. Másfelől a regionalizálódás és a hagyományos államkeretek jelentőségének a nagymértékű csökkenését. Szuverenitásunk részben fölfelé, részben lefelé való delegálása. Röviden azt mondanám, hogy a 19. században olyan állameszmény alakult ki Európában – és ez az állameszmény felelt meg a nacionalizmusnak –, amely egyszintű szuverenitásban gondolkodott. Van egy központosított államhatalom, és e központi állam a legfőbb szuverén. És sok ilyen szuverén él egymás mellé rendeltségben a térképen. Most pedig egy többszintű állam eszménye kezd körvonalazódni, amelynek az a lényege, hogy a legkülönbözőbb szintekre delegálódik a szuverenitás, attól függően, hogy milyen jogkörökről, kompetenciákról van szó. S ez a többszintű állameszmény jobban összeegyeztethető az etnikai és a kulturális sokféleséggel, alkalmasabb arra, hogy modern körülmények között megvalósítsa a különböző etnikumok és kultúrák tarkabarka és békés együttélését, mint a nemzetállam, amely kizárólagosságra törő, és éppen ezért kidasztító volt. És azon túl, hogy kidasztító volt, állandó politikai, államközi konfliktusok, végső soron háborús konfliktusok forrása, hiszen terület csak egy van, igény pedig arra a területre sok. Ezt nevezik zéró összegű játéknak, amit az egyik megnyer, azt a másik el kell hogy veszítse. Ezért nem jó képződmény a nemzetállam.

– *Egyesek szerint Magyarországon ma a fiatal demokráciát legkomolyabban a konszolidálódott vagy a színeváltott baloldal veszélyezteti. Mások szerint viszont sokkal realisabb a szélsőjobboldal térhódítása. Mi az ön véleménye erről?*

– Úgy gondolom, hogy itt más és más típusú veszélyekről van szó, amelyeket nem jó egymással összekeverni. A szélsőjobboldal alkotmányellenes eszközökkel lép fel. Nyíltan kétségbe vonja a demokrácia alapértékeit, és félkatonai szervezeteket hoz létre, utcai rendbontással, randalírozással próbálja megfélemlíteni a társadalmat, és egyben elérni a hatalomkoncentráció alkotmányos korlátainak áttörését. Ez klasszikus veszély, ahhoz hasonló veszély, amilyennel mondjuk a weimari demokráciának kellett szembenéznie, akkor is, hogyha a magyarországi szélsőjobboldal sokkal gyengébb, mint Németországban volt a náciizmus, mert természetesen hasonlíthatatlanul gyengébb. Majd beszélhetünk arról is, hogy miért. Az úgynevezett baloldali veszély, amit emlegetnek, más természetű. Azt szokták mondani, Litvánia példáját emlegetve, hogy könnyen előfordulhat, hogy Magyarországon az egykori Kommunista Párt utódpartja ismét hatalomra kerül a következő választásokat megnyervén, és akkor mire volt jó a rendszerváltás? Mert megintcsak azok lesznek az uraink, akik korábban voltak. Én személy szerint nem adok akkora esélyt a Magyar Szocialista Pártnak,

mint az ellenfelei, de ettől függetlenül nagyon fontosnak tartom, hogy ne keverjük össze azt a veszélyt, hogy egy alkotmányos, bár számunkra nem rokonszenves párt alkotmányos úton választásokat nyer meg, azzal a veszéllyel, hogy egy alkotmányellenes mozgalom megdönti az alkotmányos rendet. Mert ha ezt a két dolgot közös nevezőre hozzuk, ha azt állítjuk, hogy ugyanolyan természetűek, akkor természetesen minden szabad választást a demokrácia válságaként kell átélnünk, hiszen nincs olyan választás, ahol a győztest a vesztesek ünnepelnék. Mindig vannak a kisebbségben maradottak közül olyanok, akik számára ellenszenves az a párt, amelyik a választásokat megnyerte. Márpedig a periodikus választások rendszere a demokráciának nem valami tehertétele. A demokratikus rendszer legitimitása nyugszik ezen, hogy az állampolgárok időről időre rendszeresen kinyilváníthatják akarataikat, és békés eszközökkel megváltoztathatják a hatalom összetételét. Én tehát azt gondolom, hogy bár a magam részéről nem kívánnám, hogy a Szocialista Párt nyerje meg a választásokat, és kormányt alakítson Magyarországon másfél év múlva, erre részint nem adok különösebb esélyt, részint pedig ugyanúgy elfogadom, ahogy elfogadtam a Magyar Demokrata Fórum választási győzelmét, noha nagyon komoly aggályaim voltak ezzel a párttal szemben, és ezek az aggályok nagyrészt be is igazolódtak. Ugyanúgy elfogadnám persze bármely más párt választási győzelmét, hogyha az tiszta, szabad választásokon elért győzelem volna. Nemcsak a sajátomét, nemcsak annak a pártnak a győzelmét tekinteném a demokráciára üdvösnek, amelyekkel én magam azonosulok, és nagyon fontosnak tartom, hogy e tekintetben Magyarországon konszenzus legyen. Ugyanakkor azt gondolom, hogy nem volna jó, hogyha a szélsőjobboldali fenyegetés, melyet valóságosnak tartok, valamifajta hisztériát váltana ki. Részint azt gondolom, az a célja ennek a fenyegetésnek, hogy a demokrácia hívei hisztérikusan reagáljanak, megfélemlítve reagáljanak, túlreagálják a szélsőségek fellépését. Igazából a szélsőjobboldalnak, mint ahogy egyáltalán bármilyen szélsőségnek, Magyarországon nincsenek komoly esélyei. A szélsőjobboldalnak különösképpen nincsenek komoly esélyei, mert egy avított, anakronisztikus nyelvet beszél, soha nem hittem volna, hogy ez a 20. század vége felé még lehetséges, de megtörtént: megjelent egy olyan politikai erő, amelyik egyszerűen a történelemlétkönyvekből veszi az összes kelléktárát, a retorikáját, a szimbólumait, a jelszavait, a politikai és gazdasági programjait, ha ezek a szlogenek egyáltalán programnak nevezhetők. Azt gondolom, hogy egy ilyen anakronizmusnak nem lehet esélye arra, hogy Magyarországon sikert arasson. De nem nagyon esélyes semmilyen másfajta szélsőség sem, azért, mert a magyar társadalomban hihetetlenül

erős a nyugalom, a rendezett, kiszámítható élet iránti vágy. Ez magyarázza különben azt, hogy miközben az emberek viszonylagos többsége érthető és morálisan nem is kifogásolható okokból híve lenne valamifajta igazságtételnek, híve lenne annak, hogy az elmúlt rendszerben elkövetett bűnösöket büntessék meg. Mégis, amikor az emberek szembenéznek azzal, hogy az igazságtétel milyen zilált jogviszonyokat teremtene, hogy mennyire fenyegetné a jogbiztonságot Magyarországon, akkor azt mondják, hogy nem akarnak ilyet, inkább jobb a biztonság, mint az igazságtétel. Miért veszélyes mégis a szélsőjobboldal? Azt gondolom, hogy egyetlen igazi oka van ennek, ez pedig az, hogy a kormányhatalom nem fordul szembe vele kellő eltökéltséggel, az, hogy Magyarországon nem vagyunk tanúi olyasminek, mint Németországban, ahol bármilyen éles politikai viták is osztják meg a parlamenti pártokat, a szövetségi elnöktől a kancelláron át az ellenzéki politikusig mindenki egységes a neonáci jelenségek elítélésében. Nevén nevezik az únácizmust, és megmondják, hogy nem tűrhető. Ez Magyarországon sajnos nincs így, és ennek következtében ezek az önmagukban nem erős csoportocskák politikailag olyan befolyásra képesek szert tenni, és olyan uralomra az utca fölött, ami azután destabilizálhatja a demokráciát. Ezért nagyon fontosnak tartom azt, hogy Magyarországon a közvélemény ne csak passzív módon utasítsa el a szélsőjobboldal fellépési kísérleteit, hanem igazi, eltökélt, aktív közvélemény legyen ezekkel a jelenségekkel szemben. Úgy gondolom, hogy az egész államapparátus, a rendőrség, a hadsereg, a bírói kar, az ügyészi kar és a közhivatalnokok általában érzékelik, hogy ez a jelenlegi állapot ideiglenes, hogy ez nem fog így maradni, hogy ezt a társadalom nem veszi tudomásul, és ezért tudják, hogy nekik a törvényesség védelme a dolguk, ha a következő választások után is pozíciójukban kívánnak maradni. Ha ez megtörténik, akkor véleményem szerint Magyarország túl fog jutni ezeken a mostani krízisjelenségeken, és komoly esélye van arra, hogy az 1994-es választások ne csak ezt a mostani ciklust zárják le, hanem az egész átmeneti időszakot, amelyik 88–89-ben kezdődött el Magyarországon, és hogy az ország visszatérjen a normalitás viszonyai közé, a rendes kerékvágásba.

– *Tehát ön nem tart attól, hogy a magyarországi belpolitikai színtér, figyelembe véve az utóbbi néhány hónap eseményeit, egyfajta balkáni színeződést kap.*

– Annak ellenére, hogy jól értem, mire gondol, eleve nem szívesen használom a balkáni színeződés kifejezést, mert azt gondolom, hogy a Balkánon élő emberek joggal kényesek arra, hogy a politikai káoszt, az államhatalom felbomlását, az erőszakcselekményeket, a törvénytisztelet

hiányát és hasonlókat ne azonosítsák velük földrajzilag és etnikailag. Én ezt jogos igénynek tartom, ez egy helyzet, nem pedig egy régió kulturálisan meghatározott sorsa. De ettől eltekintve azt gondolom, hogy Magyarországnak jók az esélyei arra, hogy az ilyen bomlási jelenségeken talán előbb jusson túl mint a balkáni országok, ahol a krízis különösen a volt Jugoszlávia területén hasonlíthatatlanul mélyebb. Persze elismerem, hogy a legjobb esélyt is el lehet puskázni. Nincs arra garancia, hogy amit mondok, az be fog következni. De én mégis azt gondolom, hogy Magyarország esélyei jók.

– *Egy hirtelen demokratikussá váló világban nem annyira új bizonyosságok, hanem új kérdések, új bizonytalanságok, új félelmek jöttek létre. Miféle félelmeket, szorongásokat észlel ma a filozófus?*

– Sokfajta félelemmel és szorongással kell együtt élnünk. A legkézenfekvőbb, legnyilvánvalóbb természetesen a politikai keretek bizonytalanná válása és az ebből adódó félelem a háborútól, az összeomlástól és a hasonló veszélyektől, amelyeket teljesen alaptalannak tekinteni – miközben a szomszédunkban, nem is olyan messze Magyarországtól, polgárháború dúl – nem lehet. De azt gondolom, hogy másfajta félelmek és szorongások is vannak itt. A kommunizmus – bármennyire ellenszenves és erkölcsileg, politikailag elutasítandó, gazdaságilag pedig életképtelen rendszer volt, és bármennyire is igaz, hogy világtörténelmi léptékkal mérve hihetetlenül gyorsan összeomlott – végül is egy kalandnak bizonyult. Azért az emberi élet perspektívájából közelítve elég hosszú ideig tartott. És a ma élő nemzedékek többsége még életének a nagyobbik részét, felnőtt életének a nagyobbik részét, a gyerekkorát pedig mindenki a kommunizmusban töltötte el. Ez olyan világ volt, amelyik egészen az összeomlásáig bizonyos támpontokat adott az egyénnek (mint minden önmaga fenntartására viszonylag hosszú ideig képes rendszer), arra vonatkozóan, hogy milyen elvárásokhoz kell igazodnia, és ha vannak valamilyen saját belső erkölcsi elvárásai önmagával szemben, akkor ezeket hogyan kell viszonyítani a külső elvárásokhoz. Melyek azok a kompromisszumok, amelyeket még megköt-het, amelyeket nem, milyen éles stratégiát érdemes választani ahhoz, hogy önmagával békében legyen, és úgy érezhesse, hogy erkölcsileg helyesen, és egyébként is a lehetőségeket figyelembe véve, jól él. Melyek azok az életpályák, amelyeket egy rendes ember nem választ, melyek azok az életpályák, amelyeket választani lehet. Ezek időben és országonként is változtak, de azért egy egyén életének a perspektíváiban eléggé áttekinthetőek voltak. Most mindez összeomlott, és a legteljesebb káosz van. Hihetetlenül nagy a bizonytalanság, nem világos az emberek számára, hogy hol válik el a jó a

rossztól, a legelemibb etikát, a Tízparancsolat kódexét leszámítva, ami természetesen az ilyen helyzetekben is érvényes. Vannak életpályák, amelyek a múltban sikeresnek számítottak, és ma tökéletesen elértéktelenedtek. Ha valaki bejutott Magyarországon egy egyetemi KISZ-bizottságba, és aztán megkezdte karrierjét, akkor számíthatott arra, hogy valamilyen vezető poszton fogja majd a pályáját befejezni. És Magyarországon legalábbis még volt esélye arra, ha nem volt nagyon tisztességtelen, hogy kialakítsa a számára erkölcsileg elfogadható arányokat. Az ideológiai engedmények, lojalitási gesztusok és az értelmes emberi célok között nagyon sok haladó gondolkodású, reformgondolkodású ember volt a rendszer káderei között. De hát nemcsak ilyen pályákra lehetett gondolni, ott volt például a tanári pálya. Aki Magyarországon középiskolai vagy általános iskolai tanár lett, az körülbelül tudhatta, hogy hol van a helye a társadalmi hierarchiában. Nem volt rossz hely, megbecsült hely volt. Azt is tudhatta, hogy mit jelent ez jövedelemben, és abban is bizonyos lehetett, hogy a helyzete, ha valami nagyobb hibát nem követ el (nem tart előadást a diákoknak az 56-os forradalom utáni megtorlásokról, nem emlegeti Nagy Imrét vagy Mindszenty primást), akkor teljesen bizonyos, és biztonságban tudja leélni az életét. Mindez egyik napról a másikra összeomlott, egész hivatások szűntek meg, nyilvánvaló lett, hogy az állampárthoz kapcsolódó összes pozíciónak vége. Másrészt olyan hivatások, mint a pedagógusi, hirtelen, váratlanul teljesen elértéktelenedtek, egy szakadék nyílt meg, és megjelentek olyan lehetőségek, amelyek ugyanakkor nem minden ember számára elérhetők. Vagy az életkora, vagy az induló anyagi helyzete, vagy a hajlandóságai miatt. Például hatalmas tér nyílt meg a vállalkozók számára, egyik napról a másikra jelentős vagyont lehet szerezni, ma este itt ülünk egymással szemben az asztalnál és beszélgetünk, ön holnap már milliomos, én pedig még mindig csak itt ülök ennél az asztalnál. Ez bizony nagyon is lehetséges, annak ellenére, hogy úgy veszem ki a kuncogásából, hogy akárcsak engem, magát sem sorolja azok közé, akik a milliomossá váláshoz jó helyen vannak, és a megfelelő képességekkel rendelkeznek. De nem is az az érdekes, hanem az, hogy hihetetlen bizonytalanság keletkezett, és az embereknek újra kell gondolniuk – esetleg az életük közepén, vagy már a végének a közelében – az egész addigi életüket, meg azt is, hogy ami előttük van, az mit ígér, és mit kell annak érdekében tenniük, hogy azt mondhassák: az én életem jó élet. És akkor erre a bizonytalanságra még ráakódik az, hogy a morális, az erkölcsi normák is teljesen elbizonytalanodtak. Ismétlem, nem a végső normákról beszélek, azok ebben a helyzetben is teljesen érvényesek. Minden tisztességes ember tudja, hogy ölni, lopni nem szabad, hazudni csúnya

dolog. Nem erre gondolok, hanem arra, hogy vannak szakmai, hivatásetikák, van valamilyen erkölcsi elgondolás arról, hogy a családi életet hogyan kell berendezni és hasonlók – és ezek teljesen elbizonytalanodtak. Azt gondolom, hogy az ilyenfajta bizonytalanság nagyon alkalmas arra, hogy az emberekben mélységes szorongást és félelmet váltson ki, egyszerűen azért, mert nem csupán az nem világos, hogy mire lehet számítani a következő években, hanem a mérce sem, aminek a segítségével értékelhetjük azt, amire számítunk. Aminek a segítségével értékelhetjük a várakozásainkat és a cselekvési lehetőségeinket, a különböző lehetőségeket rangsorolhatjuk, és aminek a segítségével meg tudjuk magunknak mondani, hogy rendes emberek vagyunk-e vagy sem. Márpedig az ember már csak ilyen, igénye, hogy megmondhassa magának, rendes ember, és ha ezt nem tudja megtenni, akkor rettenetesen elbizonytalanodik.

– *A félelemtől egy lépésre van a gyűlölet, az intolerancia. De azt hiszem, tévedés volna ezt valami balkáni dolognak tartani, Esterházy Péter szavaival: „lépcsőházi” európainak. Mert ez most mind aktuálisabb a fényesebb helyeken is. A németek, a franciák is utálják az idegeneket.*

– Úgy látom, hogy ha az intolerancia mutatójának a durva közvélemény-kutatási eredményeket tekintjük, akkor Magyarország nem nagyon különbözik ezektől az országoktól. Valamivel jobb a helyzet, mint Németországban, talán valamivel rosszabb, mint Franciaországban. De nincs lényeges különbség, meg lehet mondani, hogy a lakosság hány százaléka teszi felelőssé az idegeneket a bajaiért, bizonytalanságaiért, szorongásaiért, és hogy hány százalék sürget kormányintézkedést, törvényhozási szigorításokat és hasonlókat a bevándorlókkal, általában a külföldiekkel szemben. Ezek az arányok nem különböznek lényegesen a nyugat-európaiktól. Nem itt van a különbség Magyarország és Nyugat-Európa között, hanem ott – és ez megintcsak tény, azok a szerencsésebb országok korábban kezdtek a polgárosodást, a demokrácia létrehozását, több évszázaduk volt ahhoz, hogy a mai szintre eljussanak – tehát ott kialakult egyfajta kultúrája annak, hogy a politikában ezeket a problémákat hogyan lehet, és hogyan nem lehet kezelni. Németországban hogyha az idegengyűlölet megjelenik az utcán, idegeneket, bevándorlókat, szerencsétlen embereket vernek meg, támadnak meg, randalíroznak, házakat gyújtanak fel, akkor ez ellen az egész valamirevaló politikai osztály tiltakozik. Azt tudnám mondani, hogy mindazok a politikai tényezők, amelyek egyáltalán kormányképesnek számítanak – nem most, az éppen kormányzó koalícióban –, hanem egyáltalán, mondjuk egy esetleges nagykoalícióban partnerei lehetnek egymásnak: mindezek a tényezők partnerei egymásnak abban, hogy a leg-

határozottabban elutasítsák az ilyesmit. Így a komoly, respektábilis sajtó sem enged meg magának bizonyos hangokat, amelyek a faji előítélet, idegengyűlölet hangjai. És az értelmiség körében is vannak bizonyos normák. Nem lehet tagja a tisztas értelmiségiek közösségének, aki ezeket megszegi. Ezek a kulturális normák Magyarországon még nem alakultak ki, és azt gondolom, hogy nemcsak Magyarországon, hanem a térségben általában. Ezeknek a hiánya az, ami igazán zavaróvá teszi a helyzetet a mi országainkban, aminek következtében a politikai rendszer kiszolgáltatottabb az idegengyűlölet nyomásának, mint mondjuk a nyugati. Még Magyarországon is, ahol pedig az én megítélésem szerint sokkal gyengébb ez a jelenség, mint mondjuk Németországban.

– *Jelentős szerepet vállalt a rendszerváltás hosszadalmas és bonyolult folyamatában. Ön szerint mikor vált világossá, hogy vége lesz a pártállamnak? Bizonyára sokat töprengett annak idején a – metaforikusan szólva – cenzúra utáni világról. Hogyan képzelte el ezt a világot akkor, és miben tér el leglényegesebben az akkori elképzeléseitől a mai állapot?*

– 1982 elején, az akkor még illegális *Beszélő* második számába írtam egy szerkesztőségi cikket, amelyik a lengyelországi szükségállapot bevezetéséről szólt, és amelynek az volt a kulcsmondata, hogy a lengyelországi katonai hatalomátvétel nem a lengyel válság vége, hanem az általános kelet-európai válság kezdete. És aztán nem sokkal később egy másik, elemzőbb cikkben, a *Beszélő* harmadik számában – *Gondolatok a közeljövőőről* címmel – igyekeztem megindokolni, hogy miért gondolom úgy, hogy Lengyelországban egyszerűen nem ismétlődött meg az, ami 56-ban Magyarországon, 68-ban pedig Csehszlovákiában történt, hogy nem arról van szó, hogy ismét bebizonyosodott, hogy nem lehet ezen a rendszeren túljutni, hanem ellenkezőleg, valójában a rendszer végső és megfordíthatatlan válságának a kezdetén vagyunk. Ahhoz hasonló érveket adtam elő ebben a cikkben, mint beszélgetésünk elején elmondtam arról, hogy miért kellett a kommunista rendszernek, a szocializmusnak összeomlania, de persze sejtelmem sem volt ennek a hanyatlási periódusnak a hosszáról, és nem állíthatom, és nem állítanék igazat, ha azt mondanám, hogy én biztos voltam, hogy meg fogom érní a rendszerváltást. Amiben biztos voltam, és ebben azóta, 1981–82 óta vagyok biztos, az annyi, hogy a rendszer kimerítette az önfenntartó képességének a tartalékait, és megkezdődött a visszafordíthatatlan hanyatlása, ami a demokratikus mozgalmak számára új esélyeket teremt. Persze vitathatatlan, hogy amikor azután a rendszer tényleg összeomlik, és megkezdődik az új világ felépítése, akkor a dolgok nem ugyanúgy festenek, mint ahogy az ember azt korábban elképzelte. Ennek azt hiszem,

hogy döntően két oka van, és nem kell csodálkozni rajta, hogy így van. Az egyik oka az, hogy a totalitárius rendszer elleni küzdelemben a demokrácia alapértékeit, ideáljait fordítjuk szembe a valósággal. Hiába tudjuk meg, persze azért tudtuk, hogy a működő demokratikus rendszereknek megvannak a maguk fogyatékoságai, és hogy a demokratikus társadalom megteremtése nem megy egyik napról a másikra. Nyilvánvaló, hogy ha egy ellenzéki mozgalmat fel akarunk építeni a semmiből, akkor olyan ideálokat kell magunk elé állítani, amelyekhez erősen kötődni lehet. Ma pedig az ideálokkal együtt, amelyek persze le vannak fektetve az alkotmányos dokumentumokban, és sok tekintetben intézményesültek, és van Magyarországon alkotmánybíróság, vannak többé-kevésbé független bíróságok, vannak nehezen kikezdehető jogok, de mégis az ideálokkal együtt itt van ez a nagyon zavaros valóság is, amelyet olyan tényezők határoznak meg, hogy hiába van a politikában demokrácia, hogyha a gazdaságban az állam még mindig ilyen hihetetlen túlhatalommal rendelkezik. Ez óhatatlan a politika túlhatalmának a fenntartását is elősegíti. Ez tehát az egyik ok. A másik ok az, hogy azok a hónapok, szinte pillanatok, amelyek alatt a kommunista rendszer összeomlása végbement, mint minden ilyen forradalmi jellegű változás, óhatatlanul az eufória hangulatában telnek el, hiszen azt éljük át, mindenki azt éli át, hogy a korlátok, amelyeket áthághatatlanak és hihetetlenül keménynek éreztünk, maguktól leomlanak, hogy a tilalmak, amelyeket csak a legnagyobb elszántsággal lehetett megszegni, alkalmazhatatlanná válnak. Hogy a hatalom teljesen demoralizálódik, és nem lehet olyat követelni tőle, amit ne teljesítene. És hogy az emberek, akik elfojtották magukban az igazságot, most elkezdenek szabadon beszélni. A szabad és őszinte beszéd önmagában felszabadító hatású. Hát ez egy nagy euforikus pillanat volt. Boldog az az ember, akinek az életében megadatott egy ilyen pillanat, de azt is tudni kell, hogy ez nem lehet hosszabb egy pillanatnál. Aztán megkezdődik az érdekek küzdelme, megkezdődik a hatalom újrendeződése. Kiderül, hogy alkotmányt lehet egyik napról a másikra létrehozni, szabad választást meg lehet rendezni három hónap alatt, de már az egész intézményrendszer valódi átalakítása, a politikai kultúra átalakítása és pláne a gazdasági és szociális struktúrák megváltoztatása, hát az bizony nemhogy hónapokat vagy éveket venne igénybe, de bizony évtizedeket is megkíván. Mégis azt gondolom, hogy éppen azért, mert ami megvalósult, az olyan kevésbé konszolidált és olyan kevésbé hasonlít azokhoz az eszményekhez, amelyeket magunk elé tűztünk, sok szempontból legalábbis, ezért azok a készségek, amelyeket a diktatúra elleni harcban kialakítottunk, hasznosak lehetnek a jelenben is. És ilyenformán ennek az

amúgy nem nagyon boldogító tapasztalatnak van valami vigasztaló mellékhatása is. Mert hiszen gondoljon csak bele, mi, akik a demokratikus ellenzék résztvevői voltunk, olyan életstílust alakítottunk ki magunknak, olyan készségekre tettünk szert, amellyel egy valóban működő, valóban intézményesült demokráciában nem lehet mit kezdeni. A már valóban konszolidálódott demokráciában a politika a hivatásos politikusok dolga, az értelmiségnek meg az a dolga, hogy a kultúrát és a tudományt művelje, és a kettő között rendkívül nagy a távolság. Mi pedig a zoon-politikon, a politizáló állatfajta példányai vagyunk, a politizáló értelmiségi állatfajta példányai, és nem biztos, hogy tudnánk valamit kezdeni magunkkal, ha mindaz megvalósult volna, amiért küzdöttünk.

– *Az ön filozófiai, társadalomtudományi munkásságában egyfajta alkotói, értelmiségi attitűd tükröződik. Azé a gondolkodóé, aki reflexiókat sző a hatalom természetéről, éberén reagál a hatalom gyakorlásában mutatkozó deformációkra. Am éppen abban rejlik bölcsessége és fölénye, hogy nem kíván annak részese lenni. Sokan nem tudtak ellenállni ennek a kihívásnak, sőt, egyfajta értelmiségi küldetéstudattal vállalnak szerepet a politikában. Milyen megfontolások alapján vonult ki ön a politikából?*

– Nekem viszonylag hosszú politikai múltam volt. A rendszerváltás előtt a 70-es évek közepétől részt vettem a demokratikus ellenzék létrehozásában, és aztán abban a folyamatban is, ahogy a demokratikus ellenzékéből Magyarország egyik vezető politikai pártja, a Szabad Demokraták Szövetsége lett. De az a tevékenység nem hivatásszerű politizálás volt, hanem valóban egy értelmiséginek a politikában való működése, amit elsősorban talán erkölcsi megfontolások vezettek. Személy szerint úgy éreztem, amikor a lehetőség egyáltalán felmerült 1989–90-ben, hogy a hatalomgyakorlás közhatalmi tisztségvállalása hivatásszerű politizálás, az túl van azon, amit eddig csináltam, és nem olyasmi, ami nekem személy szerint jó volna. Arra gondoltam, hogy nekem az lenne a jó, ha most már egy ilyen hosszú kényszerű szünet után vissza tudok térni szakmám gyakorlásához, elsősorban filozófus lehetek. De azért meg tudom érteni azokat az embereket, akik nem így gondolták. Az a személyes véleményem, hogy ez a döntés kinek-kinek az egyéni döntése, és végül is a politikát választani, ha valaki egyben a politika játékszabályait is magáévá tudja tenni, és el tudja fogadni a politikai cselekvés elveit – nem rossz dolog. Nem nagyon látom, hogy honnan kerülhettek volna ki a politika főszereplői máshonnan, mint lényegében véve e két körből. Az egyik a már korábban is így vagy úgy, többé-kevésbé nyíltan, többé-kevésbé önállóan szembeszállva a hatalommal politizáló értelmiségből. Másrészt pedig a volt párt- és állami tiszt-

ségviselőkből, akiknek szintén volt egyfajta politikai gyakorlatuk. Nem jön létre egy politikai osztály a semmiből. Itt most az első nemzedéknek kívülről kellett jönnie, és hogy sok értelmiségi került be a politikába, azt nem tartom kifogásolható dolognak, bár vitathatatlan, hogy vannak bizonyos hátrányai, az értelmiség mentalitása és a politikusi mentalitás között eléggé lényeges különbségek vannak. Én inkább azt tartom fontosnak, hogy azok, akik a politikában, a hivatásszerű politizálásban bennmaradnak, képesek legyenek megtanulni, hogy melyek a politika játékszabályai, megértsék, nekik nem az a dolguk, hogy megváltsák a nemzetet, nem is az, hogy csupa nagybetűvel szolgáljanak, hanem az, hogy egy politikai párt képviselői legyenek, kezdeményezéseket tegyenek, alkukat és kompromisszumokat kössenek, és mindenekelőtt azok között a játékszabályok között cselekedjenek, amelyeket a demokratikus többpártrendszerű politika a politikusok számára megenged. Akik erre képesek, azokat nagyon tisztelem. Nagyon jelentős emberi teljesítmény, ha valaki értelmiségiként, tudományos kutatóként, íróként, történészként, filozófusként kezdi, és aztán egy teljesen más, egy gyökeresen másfajta szerepbe beletanul.

1992. augusztus

A történelem narratív játsszóterei

Néhány új szerb regény

1.

Radoslav Petković *Savršeno sećanje na smrt* (szó szerinti fordításban: *Tökéletes emlékezés a halálra*) című terjedelmes, több mint ötszáz oldalas regénye történelmi regény, ha a regény tipológiájában még érvényes a fogalom, hiszen az újabb történelmi regények – nagy divatja van mostanában nemcsak a szerb, a magyar irodalomban is – a történelem tényeit és adatait a fikcionális esélyének tekintve a maguk képére – a fikció képére – írják át, amivel úgy látszik, a történelmet szűkítik a képzelet szintjére, miközben a regényt közelítik a történelem felé. Egyensúlyvesztés látható az újabb történelmi regényekben, a történelem és a fikció egyensúlyának elvesztése. Más szóval, a magát fikcióként meghatározó regény rátelepedett a történelemre. Aligha hihető, hogy ennek ne lenne köze a regény(írás) válságához, márpedig a regény, mindenesetre a modern kor regénye, állandóan válságban van, ezért kényszerül műről műre megújulni, egyre újabb és újabb területeit hódítja el és meg az emlékezetnek és képzeletnek. A történelem, persze, kimeríthetetlen forrása akár az emlékezetnek, akár a képzeletnek. Megint más szóval, maga a történelem önismerete is nagyban hozzájárult a regény ilyen irányú elmozdulásához. Különösen amióta némi rezignációval, a történelem belátta, szélmalomharca a múlt eseményeinek hiánytalan feltárására való törekvés és – érdeklődve meg érdekelve – maga is a fikció felé fordult, egyre nagyobb szerepet bízva a képzeletre a múlt eseményeinek rekonstruálása során. Közel került hát egymáshoz regény és történelem. A regényt különben is már régóta az emlékezés műfajának tekinti az elmélet, a történelem pedig az emlékezetben létezik. Az emlékezet viszont, tudjuk, szelektív, válogat a tények és adatok világában, és így alig feltárt működéséhez könnyű hozzáadni a képzeletet, a fikcionális gyakorlatát. Ezt az elmozdulását a történelemírás gyakorlatának a képzelet felé használta ki az újabb regény, hogy kiléphessen

örökös válságából. „Mindez majd egy évezreddel korábban történt, írja a regényben Radoslav Petković, de fennmaradt az emlékezetben, mert a mi emlékezetünk, rómaiak, hellének, vagy ahogyan megvetően a nyugatiak neveznek bennünket, görögök emlékezete hosszú és szívós.” Majd nyomban némi iróniára kifutó bölcsességgel hozzáteszi: „Talán jobban tennénk, ha kevésbé emlékeznénk a múltra, ha minden hajnalban kevesebbet nyomoznánk az előző nap szürkületének tükröződése után. Még csak nem is az előző nap után; az ezer évvel korábbi eseményekre jobban emlékezünk, mint a tegnapi történéseire.”

Petković mondatait akár némileg rezignált önkomentárnak is lehet tekinteni, hiszen regénye éppen egy ilyen, majd ezer évvel korábbi eseményre emlékezik, egészen pontosan Konstantinápoly elestére 1453-ban, és ezzel együtt a bizánci birodalom végnapjaira. A törökök bevették a várost, nagyrészt romba döntötték, akit csak lehetett lemészároltak, és ami a városból épségben maradt, utcákat és templomokat átkereszteltek, mindennek más nevet adtak, mert jól tudták, nem elég hadsereggel bevenni a várost, a hatalom kiterjesztéséhez és fenntartásához a város elnevezéseinek és szellemének átalakítása kell. A maguk képére írták át a várost, és ebben sokan a segítségükre voltak.

Amint tudható, Radoslav Petković hosszú készülődés után írta meg a regényt. Készülődéséről a *Bizánci internet (Vizantijski internet, Stubovi kulture, Beograd, 2007)* címen kiadott esszékötet tanúskodik. Ebben írta le mindazt, amit különböző, nyugati és keleti forrásokból Bizánccról, a bizánciak világméretű és életmódjáról, gondolkodásukról és művészetükről begyűjtött, és aminek közelebről vagy távolabbról, közvetlenül vagy közvetetten köze lett vagy lehetett a regényhez. Ami tehát a regényben történelem, biztos forrásokból származik, ami pedig képzelet, annak származási helye a kultúrában van. Az emlékezet is a kultúra származéka, a történelmi emlékezet mindenképpen az. A felidézés narratív műveletei Radoslav Petković regényében a képzelet és emlékezés kultúrájában gyökereznek. Azt jelenti ez, hogy eltérően más történelmi regényektől, például Vladislav Bajac szintén a török világot felidéző regényétől, Petković egyensúlyban tartja a történelmet és a fikciót, egyiknek sem engedélyezi, hogy elhatalmasodjon a másik felett. Eme kényes egyensúly fenntartása a kultúrájának köszönhető. Petković regényének háttérében óriási kulturális anyag gyűlt össze. Az ógörög mitológia és filozófia, főként Püthagorasz, Platón, Szókratész, részben Arisztotelész, majd Plótinosz művei, gondolatai tűnnek fel a regény lapjain, ezzel együtt Bizánc történetének fejezetei és részletei, királyok és császárok, építők és hadvezérek, a vallás meg vallási és népi hiedelmek, varázslók és főpapok cselekedetei, a pravoszlávság hit-

világa, a nyugati és a keleti kereszténység ütközéspontjai, szent helyek és templomok, kutak és források, mítoszok és legendák, többek között az a legenda is, amely szerint Konstantinápoly majd a tengerbe vész, és a veszedelem elől a császár hátrahagyva koronáját, Jeruzsálembé menekül, ahol fejére az égből új császári korona ereszkedik, ami erőt ad a császárnak, és ellenségeit a tengerbe öli – a monda szerint Mátyást is hasonló módra koronázták meg – egészen a múlt századi angol tudósokig és költőkig, akik Bizánc fényétől elvakulva versben köszöntik az elveszejtett birodalmat, meg sok-sok forrásra támaszkodva a bizánci démonok neveit és cselekedeteit írják meg.

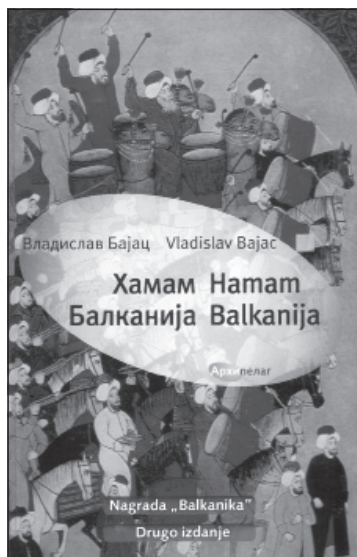
Kérdés, hogy ebből az óriás kulturális anyagból hogyan áll össze a regény. Mindig kell legyen a regényben valamilyen összekötő szál, fonál, amelyre közelebről vagy távolabbról felfűzhető az önmagában széttartó, mert mindig saját egyediségére törekvő ismeret és műveltségi anyag. Rendszerint a regényhős életrajzára fűzve tartoznak egybe a különféle korokból és nagyon eltérő helyekről származó részletek, történetek és emlékek, a közösségi meg az egyéni képzelet szilánkjai. A történelmi regényben ezt a szerepet akár történelmi személy is betöltheti, legtöbbször azonban valamilyen fiktív életrajz az epizódok gyűjtőpontja, miként Radoslav Petković regényében is az. A regény hőse, szerzetesként kapott nevéen Filarion, aki szemtanúja és résztvevője Konstantinápoly elestének. Híres, a törökök elleni harcban elesett katonának a fia, jó képességű, tanulékony, de katonaként is kiválóságról tanúskodó regényhős ő, aki egészen fiatalon három másik társával együtt hosszan tartó kabalisztikus szeánszban vesz részt Konstantinápoly alvilágában, hogy megőrizhessék a várost, majd – minthogy a varázslás tilos a városban – büntetés helyett, éppen az apjának hőstetteire való tekintettel, jóakarói, akik jól utánajártak a fiatalok játékos varázslásának, másokat megbüntetnek, őt szerzetessé teszik, tanulásra készítetik, és amíg a városban tartózkodik, szigorú felügyelet alá helyezik. Majd amikor elhagyhatja már a várost, kolostorokban él, újabb tanítóokra és barátokra lel meg barátokat veszít el, azután Peloponnészoszra kerül, annak akkori fővárosába, Misztrába, ahol éli a kolostori életet, de mindig egy kicsit másképpen, a hit iránti kevesebb elszántsággal, állandóan a világi élet vonzókörében. Csavargókkal és rablókkal találkozik, Gemisztosz személyében

vonzó tanítóra lel, másokhoz barátság fűzi. Közben sokat olvas. Ritka és titkos kéziratok birtokába jut, kéziratokat másoltat, valamennyire részt is vesz kéziratok Itáliába csempészésében, ahol nagy árakat fizetnek egy-egy elveszettnek hitt és újra feltárt kéziratért, közben érzéki élete sem kimonddottan szerzetesi. Szép oldalakon beszél Petković Filarion és Zoe, a fél arcára megcsúfított asszony szerelméről.

A regény Peloponnészoszon kezdődik, forró nyári napon, Filarion Gemisztosz főpap kíséretében van. Délben lovagolnak kevés katonai kísérettel. Délben, mert Gemisztosz szerint a rablók akkor nem támadnak, majd amikor a kíséretnek egy magaslat lábánál pihenőt ad a főpap, magához inti Filariont, együtt, de kíséret nélkül indulnak fel a csúcsra, ahol egy majdnem megközelíthetetlen helyen mauzóleum áll, szarkofággal és titkos feliratokkal. Ciprusok védik a helyet, messziről a tenger látszik ide; egyszerre a véglegesség és a védettség érzete meg hangulata uralja a helyet, fények és árnyak játéka, mindenképpen a titokzatosság, amire nincs magyarázat, mert ismeretlenek az előzmények, ismeretlen az is, hogyan maradhatott fenn ez a hely a török hódításainak idején. Innen, a világnak és a kultúrának ezen magaslati pontjáról látható be a várost, Konstantinápolyt és Bizáncot, de az emberi életet is veszélyeztető mulandóság, ezzel együtt a tudás és az ismeretek felett létező kifürkészhetetlen hatalom, mindaz tehát, ami az élet menetével együtt minden létező értelmét és vesztét egyszerre, egy időben határolja be. Ezért nem múlhatott a véletlen, hogy Filarion hosszú élete utolsó állomásaként, a regény végén, ezt a helyet keresi fel ismét, ahol majd fiatalkori kabalisztikus szeánszuk egyik résztvevőjével, azóta rablóvá vedlett társával találkozik; bor és kábítószer mellett beszélgetnek. Ott ér véget tehát a regény, ahol elkezdődött, a hegycsúcs védettségében megőrzött mauzóleumnál. Petković regénye formájának meghatározó mozzanata ez, és arra mutat rá, hogy a történelem és fikció egyensúlyának megtalálása mellett a regényforma szigorú felépítettsége is része a *Tökéletes emlékezés a halálra* című regény sikerének. Széttartó részletek, egymástól távolra eső helyszínek és időpontok, a szent és profán, a vallási és a világi, ártatlanok és bűnösök, császárok és koldusok, szerzetesek és rablók, katonák és kurtizánok sokasága népesíti be Petković regényének világát. Sűrű szövésű szöveg az övé, s ami talán a legfontosabb, egyetlen pillanatra sem játszik rá a kortársi olvashatóság esélyére. Történelmi regényének világa nem vezethető le mai történetekre, ezért se nem profetikus, se nem parodisztikus. A narrátor nézőpontjának változásai, a hol első, hol harmadik személyű elbeszélés, mások valós vagy fiktív szövegének idézése, ezzel együtt óriási műveltségi anyag, mind ezen felül pedig a történelem dokumentatív ereje határozza meg Radoslav Petković regényének retorikáját (Stubovi kulture, Beograd, 2008).

2.

Vladislav Bajac szerb írónak *Hammam Balkania* című regénye is versenyben volt a 2008. évi NIN-díjért, de lemaradt a versenyben, valószínűleg azért, mert korábban már a Balkanika nevű díjjal is kitüntették. A könyv fedőlapja két írásmódban közli a regény címét, először cirill, azután latin betűkkel. A szokatlan címadás magyarázata a regény szövegének elrendezésében van. A jelen idejű történetet cirill betűs szedéssel nyomtatták, a múlt idejűt latin betűkkel. A könyvben egymást szabályosan váltakozva követik a két különböző írásmódban előadott történetek. A cím nélküli fejezeteket a szerző természetesen a latin ábécé, illetve az attól eltérő cirill írásmód, az azbuka betűivel jelölte. Hogy mi indokolja a cirill betűs jelen idejű és a latin betűs múlt idejű írásmódot, arra nehéz válaszolni. Az egyik lehetséges válasz a regény megírásának különös körülményében kereshető, abban, hogy – leírja Bajac – három regény megírása volt szándékában, a mostani regény mellett azért döntött, mert kiderült, az a ház, ahol Belgrádban lakik, egy valamikori török épület helyén áll, és a török épületet regényhősének bizalmasa tervezte. A két épület helyszínének véletlen egybeesése döntött hát a regény mellett, amiből azonnal előjön, hogy Bajac török kori regényébe önmagát (is) beleírta. A cirill betűvel nyomtatott fejezetekben magáról beszél, vélt és valóságos (ön)életrajzi eseményeket ad elő, ismert vagy kevésbé ismert személyiségekkel folytatott beszélgetéseiről, utazásairól, úti tapasztalatairól, emlékeiről számol be, ezenkívül pedig a múlt idejű elbeszéléshez nélkülözhetetlen történelmi és földrajzi adatok körülményes begyűjtését közli. Valójában a regény regényét írta meg a cirill betűs fejezetekben. Mások is közzétették már, néha napló, néha emlékezet formájában a regény születésének körülményeit leíró szövegeket, André Gide, Thomas Mann, legutóbb Spiró György és mások is, de kevesen ékelték párhuzamos szövegfolyamatok alakjában magába a regény szövegébe a regény születésének leírását. Van, vagy lehet azonban egy másik oka is Bajac eljárásának. A regény elején elmondja, hogy többször vetették szemére, regényei és más szövegei nem kötődnek se konkrét helyszínekhez, se időpontokhoz, meg hogy a nemzeti kimaradt az írásaiból, amit ő persze tagad, mondván, öt

könyve közül négy Belgrádhhoz kötődik, konkrét helyszínhez és időpont-hoz tehát, ezzel együtt a nemzetihez is, most viszont az új regényben, a *Hammam Balkaniában* éppen a nemzeti identitás kérdését veszi célba, azt, hogy regényének hőse, a híres Mehmed Szokollu pasa hogyan osztotta meg magában eredeti szerb és rákényszerített török identitását. Vagyis azt bizonyította, hogy lehetséges az ilyen kettős identitás, miközben természetesen aligha lehet a kettőt egyensúlyba hozni, ezért aztán Mehmed pasa identitásában is erősebben van jelen az öröklött a rákényszerítetté, ami eközben egyetlen pillanatra sem akadályozza meg abban, hogy hűségesen szolgálja a szultánt, a Hatalmas Szulimánt és annak utódait is. Vég-ső soron a nemzeti identitás kérdése lebeg Vladislav Bajac regénye felett; újkori kérdés, amire választ az életrajzon kívül mással aligha lehet adni. Ezért aztán Vladislav Bajac regényének latin betűkkel nyomtatott fejezeteiben Mehmed Szokollu életrajzát írta meg. A szerb származású török nagyvezír életét regényesen, több ez ideig kiadott történelmi kor- és életrajz után Radovan Samardžić még 1971-ben kiadott nevezetes *Mehmed Sokolović* című monográfiája nyomán. Némileg zavaró ezért a könyv első lapján olvasható szerzői megjegyzés, miszerint a regényben előforduló személynevek költöttek, a regényhősök, sőt a mindentudó elbeszélő is költött személy. Történelmi regény, történelmi személynevekkel, jelen idejű történetek ismert nevekkkel, például sorozatosan Orhan Pamuk török regényíró, zenészek és mások neveivel, miközben a szerző állítása szerint mindezek a költés, azaz a fantázia, az elképzelés termékei. Aki ennek a belső ellentmondásnak feloldását keresi, jobb, ha nem is veszi kézbe Bajac regényét, mert az ellentmondást nem feloldani, ellenkezőleg, fenntartani kell. Ez ugyanis a *Hammam Balkania* megértésének egyik, talán legfontosabb fel-tétele.

Említettem, két párhuzamos történetet mond el a regény, ezt alcíme is jelzi: „Regény és más történetek”. Elmondja magát a regénytörténetet és mellette személyes élmények és tapasztalatok formájában a regény keletkezéstörténetét. Évszázadok választják el egymástól a két történetet, a regény a 16. században játszódik, a hozzá tartozó szöveg a múlt század utolsó évtizedeiben és az új század első éveiben. A korábbi török kori történet, az utóbbi balkáni, néhány hosszabb és rövidebb kitéréssel Európa más vidékeire. A török kori történet Mehmed Szokollu ruméliai beglerbég életrajza, aki a neves szultán, a Hatalmasnak, sőt Törvényhozónak mondott, hosszú életű Szulejmán, aztán a halála után őt követő két további szultán, második Szelim és harmadik Murat szolgálatában tizennégy évig nagyvezír, azaz az Oszmán Birodalomnak hatalmi ranglétráján a szultánt követően első ember. Hatalmas Szulejmán szultán uralma alatt a Török Birodalom

fénykorát éli, Belgrád eleste után sorra foglalja el a magyarországi várakat, Erdély felé terjeszkedik, Bécsig jut el, nem is egyszer, de Bécsbe már nem tud betörni. De nemcsak Európában, Ázsia felé is terjeszkedik, váltakozó sikerrel a perzsák ellen indul harcba. Mindezekben a hadjáratokban Mehmed pasa Szokollu is részt vesz, vezérként vagy parancsnokként, sőt a tengeri haderő parancsnokaként is, közben elévülhetetlen szolgálatokat tesz Szulejmánnak, a további uralkodóknak is, akik megbíznak benne, mert bölcsnek tartják, ezenfelül kiváló hadvezérnek is. Nevéhez fűződik Sziget várának bevétele, ott van Eger várának sikertelen ostrománál is, de akkor nem ő vezeti a török seregeket. Bajac, ha csak nevük említésével is, de szóba hozza Zrínyi Miklóst és Dobó Istvánt.

De Mehmed Szokollu pasa nemcsak nagyvezírként írta be a nevét a történelembe, hanem alapítványaival is. Jó barátságban van Szinán agával, a birodalomszerte híres építésszel, aki Mehmed pasánál tíz évvel idősebb lévén, négyszáznál is több, bizonyos adatok szerint négyszázhetven épületnek; mecseteknek, török fürdőknek, medresszákknak és persze hidaknak építője. Ez utóbbiak közül igazán nevezetes a visegrádi híd, a *Híd a Drinán* hőse, amit Szinán aga Mehmed pasa rábeszélésére húzott fel, és a hídtól mintegy öt kilométernyire egy hammamnak, meleg törökfürdőnek is tervezője. Élete végén, amikor Mehmed pasa, afféle szóbeli végrendelet formájában, összegzi hosszú életének tapasztalatait; éppen a görög származású Szinán agával beszélget. Mehmed pasáról el kell mondani még, hogy boszniai származású janicsár volt, akit – a gyakorlattól eltérően – már szinte felnőttkorában, tizennyolc évesen visznek el a törökök véradóba, mégpedig egy kolostorból, ahol szerzetesnek készült. Kivételes képességű, eszes, tanulékony fiú, szerb neve szerint Bajo Sokolović, aki egész hosszú élete során nem feledkezik meg a származásáról, a nyelvét sem felejtí el, sőt mindent megtesz volt hazájának, főként az egyháznak fenntartásáért és megőrzéséért, miközben hűségesen és nagy odaadással szolgálja török urait és az Oszmán Birodalmat. Szinán aga viszont görög származású, és minden bizonnyal egykor volt közös hitük folytán kerülnek közel egymáshoz. Közös terveznek és közös valósítanak meg mindmáig megőrzött alapítványi épületeket; híven szolgálják a török hatalmat, de múltjukról sem feledkeznek meg. Életükben e kettős tapasztalat, az is mondható, e kettős identitás nem okoz kárt, nagyobbára fejtörést sem, nagyon észszerűen külön tudják választani a származási kötöttségeket és a hivatali szolgálatokat. Egyforma erősséggel kötődnek származásuk vallásához és az új valláshoz. Mehmed Szokollu erre biztatja családjának szintén a török szolgálatába került más tagjait is. Belgrádot, Szinán szavai nyomán, Isztambulhoz érzi közelinek, és miután felépülnek, persze Szinán mester

tervei alapján, a pasa által elgondolt épületek, mecsetek és karavánszerájok, először mondja majd Belgrádot városnak. Mehmed pasa életrajzát lépésről lépésre, folyamatosan, az idő múlása szerint írta meg Vladislav Bajac, azaz, hogy a regény első fejezetei Mehmed Szokollu halálvágáról számolnak be. A pasa életútja tehát a regény első fejezeteiben ér véget, ami máshol már sokszor látott egyszerű elbeszélői fogása a szerzőnek, de ugyanakkor igénybejelentés is. Azt jelentette be ezzel Vladislav Bajac, hogy minden élet véget ér, de minden élet emlékekből áll össze, és ezek az emlékek adják meg az életnek mind értelmét, mind pedig folytonosságát. Mehmed egyik bölcs mondása, hogy mindenkinek, aki megszületett, meg kell halnia, de nem mindenkinek kell megszületnie. Ennek a bölcsességnek a jegyében került Bajac regényének élére a pasa életútjának utolsó fejezete. A történet rendjének átalakítása egyben az olvasói érdeklődés fokozását is szolgálja, hiszen az első fejezetek olvasása után minden olvasóban felmerül, hogy mi volt előtte. Mehmed pasa a gyilkosára vár utolsó napjaiban, és a gyilkos meg is érkezik.

A történelmi regény kérdése merül fel Vladislav Bajac regényének olvasása során. Az az alapvető kérdés, hogy mire való a történelmi regény. Arra netán, hogy felidézzen elmúlt korokat, személyeket és helyszíneket, vagy arra, hogy a történelmet példaként állítsa a jelen elé. Nyilván legtöbbször az utóbbi választ tekintik mérvadónak, és ebben nincs is semmi kivetnivaló, hiszen Mehmed Szokollu életrajza valóban példaként állítható a nemzeti identitással bajlódók elé. A *Hammam Balkania* jelentése is erre megy ki. De nem kínál megoldást. A regénynek nem is a megoldás közlése a dolga. A regény hozott, például a történelemből hozott anyaggal dolgozik, kérdez, de nem válaszol, nem kínál fel megoldást; önmagát valósítja meg. Ahhoz, hogy regényként létezzen, nincs szüksége a történelemre, de történelem, vagyis hozott anyag nélkül nem létezhet. A *Hammam Balkania* nem történelemkönyv, hanem a történelemhez szorosan kötődő regény, amit nem a történelem értékel, hanem a poétika. Ebből olvasható ki a regényt bejelentő szerzői közlés értelme, miszerint a könyv minden hőse költött személy. Ahogyan a történelem átcsúszik, úgy csúsznak át történelmi személynevek is fikcióba (Arhipelag kiadása, Beograd, 2008).

3.

Az év legjobb regényéért járó NIN-díjjal Vladimir Pištalo *Tesla, portret među maskama* (*Tesla, arckép álarcok között*) című, a becskereki Agora kiadó gondozásában megjelent terjedelmes, trilógiaként számon tartott regényét tüntették ki. Szerzője Amerikában élő történész, aki így utánajárhatott

Nikola Tesla életének ott őrzött dokumentumainak. A könyv hat másik regénnyel együtt volt versenyben a díjért, ezek kerültek a zsűri által kiválasztott szűkebb keretbe. Köztük olyan neves elbeszélők könyvei is mint Radoslav Petković, Vladislav Bajac, Svetislav Basara és mások, sőt néhány újabb regény el is kerulte a bizottság figyelmét, például Vladimir Arsenijević könyve, amit nem egészen meggyőző módon elbeszéléskötetnek mondanak, vagy éppen Vladimir Tasićé, amely viszont egy kiderítetlen újságíró-halál körülményeit írja meg. Az említett művek ismerete

alapján nyomban le lehet szögezni, az elmúlt évben a szerb irodalom regénytermése ismét gazdag volt, nemcsak számszerűen, mint a korábbi egy-két évben, hanem jó regényekben is. Hogy, értesüléseink szerint, szűk szavazattöbbséggel, éppen Pištalo Tesla-regénye futott be, Tesla nevének vonzerejével magyarázható. Nikola Tesla neves, a horvátországi Likából származó szerb nemzetiségű villamossági mérnök, feltaláló, akinek a nevéhez néhány fontos villamossági felfedezés fűződik, többek között a többfázisú elektromotor, ezenkívül jó néhány, az erőterekre vonatkozó, kivitelezetlenül maradt, de később valóra váltott elképzelés is. De nem Tesla feltalálói tevékenységére összpontosított Vladimir Pištalo, hanem Tesla életére. És ennek az életnek történelmi körülményeire. Persze a feltaláló élete nem igazán választható el műszaki tevékenységétől, hiszen – a regényből ez is kiderül – Tesla mindent, az egész életét alárendelte feltalálói tevékenységének, minden élvezetről lemondott, nem ült fel a pénznek, a dicsőséget és a hírnevet is kerulte; igaz, fájt neki, hogy Marconi helyett nem ő kapott Nobel-díjat, öregségében sem látott mást, mindenben a villamosságot és az energia mozgását, hullámozását, vezetékek nélküli továbbításának lehetőségét kutatta.

Vladimir Pištalo Tesla, a szent aszkéta életrajzát írta meg három regényben. Nemhiába hivatkozik többször is szentekre a regények szövegében. A Tesla-trilógia első könyve, az *Iffúság* című regény korábban már megjelent, és Tesla születését, gyermekkorát, iskolai, majd egyetemi éveit ismerteti, első kísérleteiről számol be, Grazban, Prágában, Budapesten, Párizsban töltött éveiről; Párizsba budapesti ajánlólevéllel kerül; a második, az *Amerika* című regény a feltaláló amerikai éveit írja le, a

korán megtapasztalt szegénységet, a hirtelen felemelkedést és meggazdagodást, az egyre szélesebb körben való elismertséget, a mind kiterjedtebb kutatásokat, ezzel együtt barátságokat, ismerkedéseket, kudarcokat és csődöt is, a hazautazást, amikor az anyja halálán van, majd ismét Budapest következik, azután Belgrád, ahol hősként fogadják, és királyi kitüntetésekben részesül, végül vissza Amerikába, ahol majd az új, a huszadik századot köszönti; a harmadik könyv *Az új század* címet viseli, és Teslának újabb kutatásairól számol be, ezenkívül jegyzi a belgrádi királygyilkosságot, az első világháborút, a nagy európai változásokat – Tesla mindenről értesül, de mindez nincs igazán nagy hatással sem az életére, sem a kutatásaira; egyre magányosabb lesz, magába zárkózik, baráti köre egészen leszűkül, ismerősei közül sokan meghalnak, mások egyszerűen eltűnnek. A nagy világválság idején laboratóriumát is felszámolja.

Látható, Pištalo regénye, a három egymást követő könyv, Nikola Tesla életrajzát az életrajz folyamatosságát követve írta meg, ahogyan az idő múlik, úgy halad előre az író elbeszélése, holott többször idézi egyik hősének mondását, hogy nincs idő, az idő nem létezik. Irodalmon kívüli oka is lehet annak, hogy Pištalo szinte évről évre követte Tesla életútját. Az írónak Tesla iránti rajongásának tudható be, részint pedig rájátszásnak az amúgy széles körben virágzó Tesla-kultuszra. Ez ideig több Tesla-életrajzot írtak és adtak ki, Amerikában és Szerbiában is. Teslát már életében nyomon kíséri egyik életrajzírója, aki mindent feljegyez róla, és aki végül Tesla elhagyott laboratóriumát is megvásárolja. Tesla életrajza, pusztán az a tény, hogy a kis likai faluból a világ csúcsára jutott fel, elgondolásaival, terveivel sok későbbi felfedezést előzött meg, álomnak és sokszor csupán a fantázia termékének vélt elképzelései később megvalósultak, közben ő magára maradt, szinte elhagyatottan öregedett meg, vonzóvá tette személyiségét, ezért írtak róla többen is, tanulmányt, életrajzot, könyvet. Életrajza és személyisége már életében legendába ment át, s legendája mindmáig él, nyilván élni is fog, nemcsak a szakmabeliek, villamossági és távközlési szakértők, tudósok és feltalálók, hanem a laikusok körében is, akik nemritkán megváltást és gyógyulást remélnek a Teslának tulajdonított titkos szerkezetektől és felfedezésektől. Ezért mondható, hogy Pištalo Tesla-regénye igazából a laikusok számára készült. Azok olvassák majd élvezettel, akik nem igazán járatosak sem a villamosság, sem a távközlés területein, de az energia kérdéseiben sem mondhatják magukat jól tájékozottnak. Más szóval, Pištalo három regénye tovább építi a legendát, különösképpen azzal, hogy Tesla alakját, gondolkodását, személyiségét az irodalomból jól ismert hősközhöz,

például Don Quijote-hoz, Frankensteinhoz és másokhoz hasonlítja, miközben Tesla irodalmi tájékozottságát kivételesnek mutatja, hiszen a feltaláló villamossági mérnök ismételtén idézi Homéroszt, fejből tudja a teljes Bayront, és segítséggel angolra fordítaná a számára oly kedves Jovan Jovanović Zmaj verseit. Tesla a filozófiában is jól kiismerte magát, legalábbis ez olvasható ki a regényből. Pištalo minden hibától mentes hőst formált Tesla alakjából, és ezzel az életrajzi regények azon változatához közelített, amelyek nem visszavonni, ellenkezőleg, megerősíteni igyekeznek a történelmi személyiségek köré font és mindig tanulásra kifuttatott történeteket. Hogy ezek a történetek minél hatékonyabbak lehessenek, ezért (is) kellett az írónak ragaszkodnia az életrajzi folytonossághoz. Ám mindez azzal a következménnyel járt, hogy Pištalo regényének olvasója nem tud meg többet Tesla életéről, mint amennyit más forrásokból, tankönyvekből és életrajzokból ez ideig már tudhatott, de megerősítést nyer számára mindaz, ami Tesla életrajzát hol sűrűbben, hol áttetszőbben belengi, a sok tanulságot kínáló legenda, a legendás történetek továbbmondása, újabbakkal való kiegészítése, minek folytán az életrajzi regény átlép a fikció területére, azokra a területekre, amelyeken a regény már nem életrajzként, hanem fikcióként olvasható. A tényeket tiszteli, ám ugyanakkor áttetszővé is teszi, hogy ezáltal a fiktív elbeszélés tűnhessen át az életrajz amúgy ismert, vagy kevésbé ismert adatain és történeteiben.

Bár regényhőst formált az író Tesla alakjából, mégsem tagadható, hogy Vladimir Pištalo ember- és életközeli kívánta hozni Tesla életrajzának legendába, majd fikcióba átcsúsztott történeteit. Két fontos tényezőben mutatkozik meg az író ez irányú törekvése. Az egyik életrajzi, a másik poétikai. Teslát kisgyerekkori trauma kíséri és kísérti egész életén át. A tőle valamennyivel idősebb fiútestvér szerencsétlen halálának élménye. Dane Tesla, a kivételes tehetséggel megáldott fiúgyerek, büszkélkedik is vele az apa, a falusi pópa, Nikola szeme láttára lezuhan a pince lépcsőin, és szörnyethal. A még nagyon kisgyerek Nikola önmagát okolja a balesetért, hiszen rohanvást futott éppen a testvére felé, amikor az megcsúszott, és lezuhant a lépcsőkön. Nikola Tesla egész hosszú élete során küzd ezzel a megrázkódtatásból származó lelki sérüléssel; álmában rendre megjelenik Dane, és a kísértésre Teslának nincs válasza. Kivételes napok, hetek, hónapok azok, amikor elmarad az álom. Ilyenkor Tesla mindig mintha viszontlátni kívánná. Pištalo az álommotívumot mindhárom regényen végigvezeti, amivel részint Tesla lelkivilágába nyújt betekintést, részint pedig Teslának a családjához, a múltjához, a szülőföldjéhez való nem szűnő vonzódását ábrázolja, ismét csak tanulságosan. A poétikai tényező

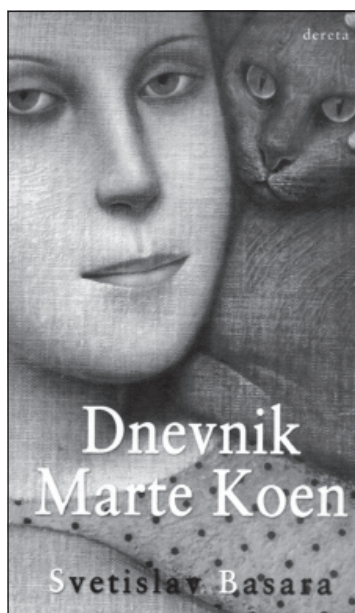
az íróknak a regényekhez fűzött jegyzetéből olvasható ki. A jegyzet utolsó mondatában, miként tette azt Vladislav Bajac is, azt írja Pištalo, hogy a regényben minden hasonlóság valóságos eseményekkel és valóságos személyekkel a véletlen műve. Furcsa megjegyzés, valamennyire félrevezető is, alighanem valamiféle önellenőrzés diktálhatta, hiszen a Tesla-regény Nikola Tesla életrajzát mondja el a születéstől az utolsó napokig, közben egy sor, a feltalálás és az üzlet világa ismert személyének neve hangzik el, Edisoné és Marconié, Freudé, sőt Ferenczié, de az aljasnak feltüntetett Pupiné is, meg itt van Puskás Tivadar – neve persze rosszul írva – a telefonközpont feltalálójának a neve, akinek párizsi telefonközpontjában Tesla egy ideig dolgozik, majd innen kerül Amerikába, Edison közelébe. Velük együtt persze egy sor fiktív vagy fiktívnek látszó név is, például annak a Szigeti Antalnak a neve, aki a megbetegedett Teslát Budapesten meggyógyítja, majd Amerikában is utoléri, egészen annak a Várnainéknak a nevéig, akinél Pesten Tesla albérletben betegeskedik... Miért mondja akkor Pištalo, hogy minden hasonlóság valóságos személyekkel csupán a véletlen műve? Nyilván azért, hogy ezáltal is jelezze, a *Tesla, arckép álarcok között* című mű regény és nem feltalálás-történeti életrajz, még akkor sem, ha valóságosan létező személy életrajzát mondja el. Másrészt a fenti elhárítás azt is lehetővé teszi, hogy az író minden fenntartás nélkül részletezhesse az életrajzot, és hogy e sok részlet ne essen biográfiai ellenőrzés alá. Pištalo regényének ereje nem az elmondott élettörténetben, hanem éppenséggel az élettörténetet átjáró, színező és éltető részletekben kereshető.

4.

Svetislav Basara *Dnevnik Marte Koen (Koen Márta naplója)* című regénye az egyik várományosa volt a 2008. évi irodalmi NIN-díjnak. A szűkebb válogatásban jegyezték, de – ahogy hírlik – nem került a díj közelébe. A regény címe – *Koen Márta naplója* – első pillantásra nem sokat ígér, annál többet mond az alcíme: *A kommunista mozgalom okkult háttere Jugoszláviában 1928–1988*.

Svetislav Basara a szerb posztmodern irodalom egyik jeles képviselője, korábbi regényei mind sorra ennek a stílusformációnak jegyében születtek. Ugyanakkor publicisztikájában a közelmúlt és a jelen politikájának egyik leginkább szókimondó kritikusa. Ez a kettősség könnyen felismerhető a *Koen Márta naplójának* lapjain, akár az is mondható, hogy két látszólagos szélsőséget hoz közel egymáshoz a regény, a poétikát és az ideológiát. A regény meghatározója részint a posztmodern poétikája,

részint pedig a kommunista mozgalom, vele együtt a pszichoanalízis eszméjének a groteszktől sem visszariadó bírálata. Svetislav Basara az egész regényt arra a megfontolásra építette, hogy a kettő jól megfér egymás mellett, valójában el sem választhatók, mert ha a posztmodern feltárta a fantasztikum, az illogikus, a képtelen előtt az irodalmi beszéd kapuit, akkor ez a beszédmód aligha gyökerezhetne a kommunista mozgalom meg a pszichoanalízis talajánál mélyebbre, hiszen a huszadik századnak ez a két ördögi „vívmánya”, karöltve persze a fasizmussal, a fantasztikumnak, a nem logikusnak, a képtelennek szinte kimeríthetetlen forrása. Éppen azért, mert a poétikát és az ideológiát sikeresen olvasztotta egybe, Svetislav Basara regényével túllépte az amúgy sokféle és sokféleképpen sekély antikommunizmust, amelynek hosszú évek óta szívósan fenntartott divatja van. Másfelől azzal, hogy prózájában a posztmodern poétikát biztos kézzel alkalmazta, Basara keményebb bírálatát adta a kommunizmusnak, ezzel együtt a totalitarizmus minden más változatának. Amit publicisztikájában oly erős szavakkal vet az éppen időszerű hatalom szemére, a logikus meg normális cselekvés hiányát, azt fordította regényében hiteles vagy kevésbé hiteles történetekké formálva a közelmúlt felé. Látszólag a történelembé ágyazta regényét, ám a történelmet, a kommunista párt történetét ürügyként használja a jelen ideológiai és politikai mozgásainak bírálatához. Nem egy, több történetet mondott el a *Koen Márta naplójában*, sok okkult, azaz titkos és titokzatos történetet. A párttörténetek és a történelemkönyvek lapjairól hiányzó, a dokumentumokból kiretusált, az emlékezetből kitörölt történeteket, amelyek ha valójában nem is történtek meg, mindenképpen megtörténhettek volna, és ha megtörténhettek, az irodalom valós történetekként adhatja elő őket. Svetislav Basara arra épít, hogy ami mondható, bármennyire is ellentmond a józan észnek és gondolkodásnak, realitás, mert azzá teszi a totalitásra törekvő mozgalmak eszméje és lényege. Azaz, mint mindig, most is az irodalmi érték felé vezet a fenti gondolatmenet. Azt bizonyítja, hogy megformáltság nélkül, az irodalmi forma nyelvi létesítése nélkül, a mégoly értelmes elhatározás

111

és bírálat is üres szólam csupán, és Basara regénye, ha nem is egészében, de részleteiben mindenképpen átlépte a megformálás amúgy nem kevés veszedelmes csapdát állító küszöbét, és bírálata, iróniája, de szarkazmusa is éppen ezért tekinthető értelmesnek. A regényben előadott események és történetek önmagukban a képzelet termékei, egészszé formálva viszont a történelmi realitás kifejezései.

A regénynek két hőse van. Az egyik az elbeszélő, az országos napilap, a Borba újságírója, aki főszerkesztőjétől azt a feladatot kapja, járjon utána, ki is volt Koen Márta, milyen szerepe volt a mozgalomban, és hogy miért övezi személyét oly mély hallgatás. Feltűnt ugyanis, hogy miután Koen Márta lakása leégett, és ő maga is a tűzben lelte halálát, a temetésén néhány, a kommunista mozgalom egykor neves, később kegyvesztett vezetője is megjelent. A rendőrség megállapította, hogy Koen Márta gyűjtogatás áldozata lett, az újságok pedig kiderítették, hogy tíz évvel korábban, a már idős Koen asszony a belgrádi maratonon az előkelő tizedik helyen végzett. A sajtó, halála után, felfigyelt rá, különösképpen attól kezdődően, hogy senki semmi bizonyosat nem tudott róla, hogy személyét és életrajzát titokzatosság lengte be, minek folytán a legelképezetőbb hírek és történetek jelentek meg róla a szenzációt hajhászó újságokban. Ekkor kapja a Borba újságírója a feladatot, derítsen fényt Koen Márta alakjára, írja meg az életrajzát, írjon meg róla minden megtudhatót. Amit hosszú nyomozás után megtud róla, majd örületbe kergeti az újságírót.

A regény másik hőse Koen Márta, aki már nincs az élők sorában, de valamiért felkeltette a köz és a sajtó érdeklődését, valószínűleg éppen a személyét és életrajzát belengő titokzatosság folytán. Koen Mártáról senki sem akar tudni, nevének hallatára mindenki rémülten zárkózik el. De azért akadnak néhányan, akik ezt-azt elmondanak róla, ám szinte mindenki tagadja, hogy ismerte volna. Az életrajz végül, ha hézagosan is, mégis összeáll, az újságíró megírja Koen Márta történetét, ami nem más, mint a jugoszláv kommunista mozgalom okkult története. Azt mondja el a történet, ami a mozgalom háttérében játszódott, sokszor történelmi nevek, mint Josip Broz, Aleksandar Ranković, Krcun, Đilas említésével. Leggyakrabban Đilas neve fordul elő a regényben, Tito mellett éppen neki volt közvetlen kapcsolata Koen Mártával, vele egyeztette az asszony népnevelő programját, az ő segítségével láthatott hozzá elképezttő népnevelő tervének kivitelezéséhez.

Az újságírón és Koen Mártán kívül még egy hőse van a regénynek, a hírhedett Goli otok, ahol Koen Márta hadiárvákból kegyetlen szigorral kovácsolja, sikertelenül, a jövő emberét, és ahová később ő maga mint őrizetes kerül. A Goli otok sok mindennek tanúja, a mozgalom okkult történetének

egyik kitüntetett helye. Innen kerül majd Koen Márta Tito mellé kávéfőzőnek, hogy mindig szem előtt legyen. De azért is, mert fontos szerepe volt a háború előtt meg a háború alatt is a mozgalomban. Kivételes képességeinek, az ördöggel való cimboraságának, a titkos tudományokban való jártasságának köszönhetően. Nem utolsósorban kivételes szépségének.

A posztmodern írás egész eszköztárának bevetésével írta meg Svetislav Basara Koen Márta életrajzát, azaz a jugoszláv kommunista mozgalom okkult történetét. A történet persze Koen Márta erőszakos halálával kezdődik, a személyét és életrajzát övező titokzatosság részleges feloldásával, majd a regény második felében az újságíró által begyűjtött adatok közlésével folytatódik. A regény második fele az igazi posztmodern, hiszen itt olvashatók részletek Koen Márta naplójából; a naplót az újságíró lopja ki Koen Márta kiégett lakásából; itt olvasható Freud fiktív esetleírása Koen Márta vélt lelki betegségéről, valójában titokzatos képességeiről; itt olvasható Koen Márta breviáriuma, ugyanitt a gyűjtogató Nikodim nevű szerzetes imája és vallomása, aki Goli otkon Koen Márta neveltje és egyben írnoka volt, és már akkor elhatározta, elfelejti az asszonyt, de nem felejtette el, ezért végez majd vele. Talált kézirat talált kézirat, idézet idézet hátán a regénynek második felében, ugyanakkor a fantasztikumok egész sora, hosszú oldalak a két háború közötti Bécsről, Koen Márta házasságáról, férjének előéletéről és családjáról. Mindez a beszédmódok és stílusok gyakori váltogatásával, valójában a stílusfélék egymásba ékelésével, viszonylag szabadon és gátlástalanul, mintha csak az elbeszélő külön élvezné, milyen titokzatos, igazából végig nem mondható történetet adhat elő nem kevés szatírával, sokszor a karikatúra eszközeivel is.

Azt még el kell mondani, hogy Koen Márta apja zsidó nemzetiségű és neves szabadkai pszichiáter, aki barátságban és levelezésben van Freuddal, Junggal meg a pszichiátria más híres képviselőjével. Nemegyszer hipnotizálja is Mártát, aki a hipnózis alatt ősi héber nyelven szólal meg, azon a nyelven, amelyet majd csak később egy titkos társaság tagjaként sajátít el. És Freudhoz is az apa vezeti el analízisre a lányt. Márta anyja magyar származású, Csillának hívják, és felmenői között egy pesti színház primadonnája található. Csilla megbotránkoztató életet él, egyik napról a másikra váltja elhatározásait és szokásait. Koen Márta Csilla halála után beszélget az anyjával, és adja elő neki a jövőre vonatkozó nagyszabású terveit. De itt van a szépemlékű Werber Eugén is, szintén szabadkai, aki az újságírónak Márta gyerekkoráról számol be, és aki minthogy tud héberül, a hipnózis alatt beszélő Márta szavait fordítja, illetve fordítaná le az orvos apa részére, másrészt pedig az újságírót látja el héber bölcsék szövegeivel, amiket az

újságíró majd bőven épít be Koen Márta életrajzába. Az nyilván nem a posztmodern beszédmódnak tudható be, hogy a regényben megfogalmazott okkult tartalmak hirdetője és szóvivője éppen szabadkai származású, ezenkívül félig zsidó és félig magyar; olyesmire a posztmodern nincs igazán tekintettel. Abban azonban része lehet, hogy Svetislav Basara a poétikát ideológiával társította, poétikát ékelt ideológiába és ideológiát poétikába, amiből ironia és szatíra jött ki, ezzel együtt a totális hatalomra törekvő mozgalmak pellengérré állítása. Így aztán Svetislav Basara regénye, a *Koen Márta naplója*, a posztmodern eszköztárának lehetséges és majdnem teljes gyűjteménye, amely gyűjteményen azonban mintha inkább az ideológia és nem a poétika uralkodna (Dereta kiadása, Beograd, 2008).

Egy őszinte hely a velejéig hazug világban

Cserna-Szabó András: *Puszibolt*. Magvető, Budapest, 2008

Szürke Dacia köröz a ház felett. Egy pap szétlövi a Szent Pétert formázó léghajót. A koszorús költő Bagzó Bibliát ír. Az ügyeletes feltaláló kifejleszti a „hot gánt”, az öngyilkosok álmát, s még a város is jól jár. „Gyöngyöt a disznó elé?” [50.].¹ Mézeske rossz, vascsővel körmösöket kap. És mindezek mellett a puszebolt is bezárt. A felsorolt szöveghelyek segítségével szeretném behatárolni azokat a távolságokat, amelyek Cserna-Szabó András könyvében egymás mellé, egységgé alakulnak, s egy sajátos, koherens szövegvilágot alkotva minden olvasóját magával ragadják. A *Puszibolt* huszonhét számmal megjelölt részből, fejezetből (novellából?) áll. Talán laza kapcsolatú, de szigorú narratív sorba rendezett szövegek egységeként írható le legpontosabban, amely egységet több tényező is alátámasztja – ám nem zárja ki a novella-olvasatokat sem. A szereplők legtöbbször több részben is megjelenik – de minden gond nélkül megjelenhetnének egy novelláskötetben is. Felfedezhető a szövegegységen átívelő cselekményváz – novelláskötet is tartalmaz(hat) ilyet. A szövegeket egymás mellé téve kapjuk meg a szerkezetileg egységes képet – mint ahogy egy gondosan összeállított novelláskötet esetében is. A szöveget több szállal egymáshoz kötődő egészként és több különálló elemből építkező heterogén szövegegyüttesként is befogadhatjuk. Olvasói szempontból a mű teljesen univerzális, nyitott szöveg, több olvasat egyidejű létezését is támogatja.

A *Puszibolt* fiktív világa a valóság ihlette, referenciális olvasást is megengedő világ, másrészt pedig írói képzelet teremtette környezet, a maga szabályaival és a maga „valóságával”. Az olvasó valóságának modelljeként

¹ Az idézeteket követő, szögletes zárójelben közölt lapszámok a feltüntetett kiadásra vonatkoznak.

egyrészt tükrözi, másfelől viszont torzítja, módosítja, tördeli a befogadó realitását. A regény valóságmodell-voltát Aleida Assmann gondolatainak felhasználásával közelítem meg.² A szerző a fikciót mint a valóság modelljét, mint szerkezeti megértésvázlatot fogja fel, amelyet az határoz meg, hogy egyszerre megy túl és marad belül a ténytyszerűség kontingenciáján. Ezáltal a valós és fiktív kapcsolata egyszerre többlet és hiány. Többlet, ugyanis a valóság elemei között szelektálni kell, ami által az áttekinthetetlen és jelentés nélküli entrópia értelmes egységgé alakítható. Másrészt hiány, amit értelmezhető összekapcsolásokkal és összefüggések előállításával tudunk pótolni. A fikció tehát hozzátoldásokkal és elhagyásokkal határolja el tartományát a realitástól, vagyis határt von saját maga és a reális közé, elkülönül a realitástól.

Cserna-Szabó András szövegében mindkét gesztus megtalálható és nyomon követhető. A *Puszibolt* világa hely és idő szempontjából nem determinált, az író nem rögzítette egy adott helyen és egy adott időben. Mindössze annyit tudunk megállapítani, hogy városi környezetben játszódik, a cselekmény néhány epizódtól eltekintve egy névtelen, a térképen nem meghatározott településhez köthető. Egy vidékies, kisvárosi jellegű zárt közösség képződik meg a mű fiktív szövegvilágában. Több generáció is feltűnik előttünk, de a különböző nemzedékeknek nincs közös horizontjuk, nem jelennek meg egyszerre egyazon térben és időben. A rokoni kapcsolatokat egyrészt a nevek által, másfelől a szövegen belüli tényezők összevetésével deríthetjük fel. A cselekmény idejére nem sok konkrét adat utal, az időbeli behatárolásban segítségünkre lehetnek a különböző kulturális kódok, amelyek figyelembevételével nagyjából meg lehet rajzolni az időkeretet.

Cserna-Szabó hagyományként használja fel a körülötte létező világot, s annak egyes apró elemeit. A szövegben rengeteg „kulturális kódot”, közismert frázist, információelemet találunk. A népmesétől és a keresztény vallástól kezdve a filmkultúra³ és a zenei szféra⁴ érintésével az

² Assmann, Aleida: A fikció elismerése. Ford. Tóth Éva. = *Literatúra*, 1996/2. 119–126.

³ „... úgy lótték szitává az autójával együtt, ahogy Sonny Corleonét Tattaglia emberei a sorompónál.” [216.], „Beüt a szerelem, rád adják a Sikoly-álcot, és annyi. Polanski és a Keserű méz.” [200.], „Azért, válaszolta Arild, aki külsőre leginkább Freddy Kruegerhez hasonlít, mert én a fájdalomra fájdalommal felelek.” [53.], „Minden vadásznak Szt. Hubertus a védőszentje, nem? Piroska vadászának éppúgy, mint Van Helsingnek, nem igaz?” [132.]

⁴ „Fogj egy vécépumpát, s légy vidám.” [186.], „A direktor már a Csárdáskirálynő egyik slágerét húzta kinn a kertben...” [186.], „...ilyen szafari cuccban nyomják, tisztára mint az R-GO.” [179.], „Coca-Cola, sometimes war, baromarcú!” [128.]

irodalom⁵ területéig számos kulturális fragmentum megtalálható a szövegben. A mű időbeli elhelyezését ez nagyban segíti, de elsődleges funkciója egészen más. Egyrészt a beemelt elemek a mű konstituenseiként egy-egy pillanatra lecsökkentik a távolságot a mű világa és az olvasó világa között. Azt is meg kell említeni, hogy ezen fragmentumok tetemes része nem kézzel fogható eleme az olvasói realitásnak, oda is csak más fiktív világokból türemkedett bele. Vagyis az ilyen elemek szövegbe emelésével a mű világa az olvasó által ismert más fiktív világokkal is kapcsolatba kerül, egy bonyolult információs szövevényt alkotva meg. Viszont bármennyire is közelítenek egymáshoz az előbb említett síkok, az approximáció sosem lehet teljes, tehát nem szüntethető meg véglegesen a közegek közti határvonal. Így a szöveg nem integrálhatja teljesen a „külső” világ elemeit, inkább csak törekszik erre, emiatt hagyományként, külső igazolásként fogja őket felhasználni. Tehát a *Pusziolt*ban egyszerre vannak hagyományként jelen az olvasó szempontjából nézve valósnak mondott világok, valamint az olvasó által ismert, illetve az író által ismertnek vélt fikciós világok.

A mű szövegvilága a „hagyományként” működtetett szöveghelyek által elfogadja rajta kívüli fiktív világok létét, de emellett saját magán belül is tényként kezeli több más világ létezését. A fiktív regényvilág különböző szintjei ezek, amelyek néhány pontban ugyan érintkeznek egymással, de a közöttük való átjárás csak minimális szinten – például a két világ egy-egy szereplője közti kommunikációval, vagy egy „beépített, pontosabban alvó egyén a másik világ titkaira vonatkozó fecsegésén keresztül” – valósulhat meg. Ezekben a gesztusokban ki is merül a világok nyitottsága, a két regiszter szereplői a fenti eseteken kívül nem alakítanak ki kapcsolatot – így fordulhat elő, hogy az egyik világban élő „szülők” sosem láthatják a másik világban lévő gyermeküket, csak az asszony hasából hallatszó hangokon keresztül tudnak meg róla információkat. A világok közti distancia áthidalhatatlan, ebből a távolságból semmi sem képes lefaragni, emiatt nem jelentkezik az idegen tér megközelítésének, esetleg meghódításának vágya. Az egymás irányába majdnem teljesen zárt világok közti hierarchikus összefüggés sincs egyértelműen megjelölve, a „valósat”, a felsőbb világot az adott szereplő nézőpontja határozza meg (például a fent említett szülő magyarázata szerint: „– Sokat törtem rajta a fejem – válaszolta Paszkál –, és más megoldást nem találok, mint azt, hogy belül van egy másik világ.”

⁵ „Nincs a teremtésben győztes, csak én!” [234.], „Ó, az öreg Hrabal, akit a végén már csakis a hollók érdekeltek.” [206], „Nákták Mohács káll! [78.], „Iván alakította Philip Marlowe-t, a magánhekust...” [120.]

[108.]; míg fiának a másik világban ezt vágják a fejéhez: „...és közben azzal eteted a haverjaidat meg a kritikusokat, hogy apád egy belső város legnagyobb köszobrása volt...” [254.]).

A mű nyelvezete több szempont alapján is megközelíthető. Egyik ilyen fogódzónak a nyelv alulértékelése, egy kötetlenebb, köznyelv alatti szint számít. A szereplők nyelvi megszólalásaik során sokszor igénytelen, grammatikailag és nyelvművelési szempontból is erősen megkérdőjelezhető helyességű mondatokat produkálnak. A nyelvezet különmű, egymástól távol álló nyelvi szinterek egymásba nem olvadása által kapja meg jellemző tulajdonságait. A különböző nyelvi síkok egymás mellé kerülnek, de nem alkotnak szétválaszthatatlan egységet, az elemek közötti távolság nem vész el. A nyelvi hiba mint stílusertető elem végigkíséri a művet (lásd például: „Mindenki befoghassa, óvasni fogok.” [187.], „Hát mán egy kis boldogság is bűn?” [9.]). Az idegenként, más náció tagjaként való megszólalás szintén a nyelv degradálásához vezet („Nákták Mohács káll!” [78.]). Ezekhez járul a gyereknyelv, a jassz nyelv, az argó világa, amelyek a nyers, közönséges formákkal, szöveghelyekkel („Kuss a pofádnak, rohadt alkoholista, ne csapkodjál, bazmeg, mert keresztüllőlek szent karácsony ünnepén.” [30.]; „Nesze, gané, válogassál, hogy szakadt volna a fejed anyádba – ajánlotta a gárszon.” [49.]) elegyítve. Szintén a nyelvezet egyik aspektusát képezik a lét értelméről, a boldogság mibenlétéről, Isten létezéséről értekező „filozofikus” szövegek, szövegbetétek, s talán nem járok messze az igazságtól, ha megjegyzem, ezek a részek „lógnak ki” a legnagyobb mértékben a heterogenitást mutató elemek közül.

Az elbeszélő személyének kérdése a művön végigvonuló problémaként jelentkezik. A narrátor – esetleg narrátorok? – a szöveg nagy részében teljesen háttérben marad, az E/3 álcája mögé rejtőzik, szerepe a tájékoztatás. Más fejezetekben az elbeszélő belátással rendelkezik, és tájékoztat is szereplői tudati folyamatairól, illetve olyan dolgokról is, amelyekkel még maga a szereplő sincs tisztában. A narrátor itt tudja, milyen lesz a hős jövőbeli énje, és arra is rálátása van, hogyan fogja énjét elterelni, „módosítani” a jelen tapasztalata. („Andriska ebben a pillanatban még nem sejtette, hogy ez lesz kamaszkorának legszebb nyara.” [40.]) Egyes helyeken eltűnik a távolság elbeszélő és hős karaktere között: a szerepek egymásba csúsznak, eldöntetlen, eldönthetetlen, hogy a hős lépett elő narrátorrá, vagy az elbeszélő került be a szereplők közé. („Nem hittük el, pedig a tájszólásban beszélő meteorológus minden este bemondja, jön a vérvihar.” [112.], „A megjósolt vérvihar előtti éjszakán megálmodtam mindazt, ami végül nem történt meg.” [115.]). Az egyik szövegben a narrátor nevét is megtudjuk –

„Erzsók szűrős tekintetével szinte felnyársalt és közölte: – Emlék Bundás, neked mindig is rossz volt az aurád...” [129.] –, viszont egyetlen tényező sem garantálja, hogy az említett egyén azonos lenne a többi történet elbeszélőjével.

Számos érdekes dolgot tapasztalhatunk, ha megfigyeljük a mű szereplői közötti kapcsolatteremtést, a közlések nem mindennapi voltát. Cserna-Szabó hősei számára nincs lehetetlen kommunikációs helyzet. A beszédhelyzetek, bármennyire is abszurdak, s szereplőik valós kommunikációs szintéren távolról sem számítanának egyenrangúnak – („Egy kételtű harcsa pedig ezt támogta felém tegnap vagy tegnapelőtt...” [11.]) –, a szöveg teremtett nyelvi univerzumában nem lép fel semmilyen, a kommunikációt gátló tényező. Fel sem merül a meg nem értés, az esetleges pontatlan közlés lehetősége, minden kommunikációs aktus a normális kerékvágásban halad, nincs zavar a partnerek között. Egyes esetekben a jelrendszer – szó szoros értelemben véve – a végletekig redukálódik, egy-egy jel lefedi az egész kommunikációs folyamatot, de ez sem okoz megértésbeli gondokat a kommunikáló partnerek között. Ezek a jelek „abszolút” kommunikációs tényezőként lépnek fel, s noha a maguk nyersségében állnak a szövegben, megformálatlanságuk, egyszerűségük ellenére is árnyalt, pontos közlést garantálnak. („Brumm-brumm-brumm-brumm – az asszony sugárzott a boldogságtól. – Persze, benézünk anyukádékhoz is, Mézeske.” [235.]; „Lükk úr megint bólintott, most ilyen jelentéssel: *ne nézzem már teljesen imbecilisnek, barátom, ennyit még talán magamtól is, térjen hát a lényegre, nincs időm a fecsegésre.*” [161.]). Ebben a világban az is megtörténhet, hogy kommunikációs többlet jelentkezik. Például Jóbá, a városka mindenese egy hanyag „tavasszal találkozunk, pajtikámmal” vesz búcsút az egyik szobortól, ám nem sokkal később a szobor elégedetlenségének hangot adva megszólal, „visszaszól”, kapcsolatba lép a beszélővel. A városon kívülről jött, tehát idegenként megjelenő – mellesleg filozófusnak tanuló, s felnőttként az összes lételméleti problémát *Speak Like a Fish Or Die!* című könyvében megoldó – Szignál Andriská érdekes módon nincs birtokában a sajátos kommunikációs módszereknek, hanem el kell sajátítsa azokat („Egész nap szabadon kóricálhatott a piacon, összebarátkozott a vak haláruossal, és megtanult harcsául.” [46.]).

A szöveg testképei szinte a végsőig rájátszanak a töredékesség, a csonkaság, a disszimuláció képzetére. Ennek egyik – a szelídebb – véglete Badar Anna, a helyi „femme fatale” funkcióját betöltő hölgy képzőművészeti alkotások segítségével történő leírása, amely során a nő testképét festmé-

nyek darabjainak képzeletbeli egymás mellé állítása révén kapjuk meg.⁶ A szöveg nem takarékoskodik a naturalisztikus, vértől csöpögő jelenetekkel sem, amelyekben a test „húzza a rövidebbet”: az egyik szereplő kártyaparti alkalmával pénz szűkében feltette mindkét kezét és lábát – vesztett. Nem járt jobban Hullám Rodrigó műkincshamisító, a hőlégballonverseny – lábaitól már korábban megszabadított – résztvevője sem, aki „szerencsétlenül ért földet a templomtér macskakövéén, két keze többől szakadt le.” [157.]. A leszakadt kezét – mellyel az eredeti alkotásokat is megszegényítő másolatokat, ha tetszik hamisítványokat alkotott – ereklyének kijáró tisztelet övezi: „Az a konklúzió, hogy ebben a kézben kettő Isten van.” [183.]. Miss Doodoo, az ígéretes karrier elé néző bárénekes pedig férje közreműködésével szabadult meg végtagjai nagy részétől: minden megcsalás után rövidebb lett egy karral, esetleg egy lábbal. A fenti példákban a testek nem egységes egészként, hanem néhány konstituensüktől megfosztottan jelennek meg. A csonka testek „depója” egy kórházi szoba lesz, ahol sajátos közösséget alkotnak a bent fekvő betegek: „...az ápolók egymás között Végtelen Szobának nevezték ezt a kórtermet, hiszen a nyolc beteg csupán öt végtaggal (két karral és három lábbal, ebből is egy faláb) rendelkezett.” [183.]. A kiszolgáltatottnak tűnő egyének korántsem tehetetlenek, képesek megvédeni magukat, sőt a számukra ellenszenves Mari takarítónő „elfogyasztása” után Miss Doodoo teste regenerálódik, visszanyeri integritását. A nem szokványos felépüléssel állítható szembe az egyik szereplő története egy norvég férfiről, aki számára saját lábai váltak idegenné, s mindent megtett annak érdekében, hogy megszabaduljon tőlük – fáradozásait, ha indirekt módon is, de siker koronázta.⁷

A *Puszibolt*ban az entitások talán legfontosabb alkotóeleme a név. A köztéri szobrok mindegyike jellemző nevet visel – a teljesség igénye nélkül a kórházparki Pisilő kisfiú, a vasútállomási Legnagyobb magyar, a sétálóutcai Fülmetsző Péter, a hegyaljai Szimpatikus bányász, Kétszívű Géza fejedelem és a Makrancos Kiszjézus. A szobrok számos szöveghe-

⁶ „Hát kérem, képzeljenek el egy bigét, akinek a haja oly hollófekete, selymes és hullámos, mint Rippl-Rónai Zorkájának. Az arca oly sápadt és bájos, mint Csók kerti Züüjének. A szeme oly tengerkék, a nyaka oly kecses és hosszú, akár Modigliani sárga ruhás kislányának. Az eperajka oly veres, mint Warhol Campbell-paradicsomlevelei. A mellei oly aprók és hegyesek, mint Klimt Juditjának. A lábait pedig oly formásak, mint Berény gordonkázó nőjének. És a járása. Nem is járás az, kérem, inkább lebegett, mint egy Chagall-kecske.” [92.]

⁷ „Aztán egy este pocsolyarészegen elaludt a tévé előtt, kezében az égő cigivel, és a bláz ráesett a plédre, amivel a lábát takarta az ipse, de nem azért, mert fázott, hanem azért, mert látni se bírta már a lábait, és a pléd felgyulladt, és leégtek a csávó lábait, ami meg megmaradt, azt végül le kellett vágni.” [249–250.]

lyen csupán viszonyítási pontként kerülnek be a horizontba, de rengeteg esetben elvesztik szobor-voltukat, s emberként határozódnak meg. Ebben a folyamatban a névnek kitüntetett jelentőség jut, a név a szerep megváltozásának egyik fontos tényezője („De hát, gondolta a gondnok, ez mégiscsak a Legnagyobb, valahogyan meg kell különböztetni. És ahogyan ott ölelgette, szorítgatta, lapogatta a Stefánt (így hívta, ha négy szemközt maradtak)...” [15.]). Más helyzetekben a nevet ki kell érdemelni. Az évről évre megrendezett hőlégballonverseny győztese nevében kiteheti győzelmeinek számát, ezzel emeli saját presztízst, viszont a névcsere aktusával minden egyes „kereszteléskor” megtámadja önazonosságát, elveszti, majd újraalkotja személyiségének jelölőjével való kapcsolatát („...már titokban úgy szólította magát: Szigon Négyszög.” [155.]). Arra is található példa, hogy a név a hordozójának tulajdonított tisztelet megtestesítője – lenne, ha az egyén meg tudná szerezni azt („Fikár József még a „Józsi bácsi” megszólítást se érdemelte ki, mindenki csak úgy hívta: „Jóbá.” [13.]). A név elégtelen jelölő szerepe is megmutatkozik a szövegben („Krizantém Borisz nem hitte el, hogy *annak* a nevét le lehet írni ilyen hányaveti flegmasággal, hogy »Badar.«” [37.]) Néhol pedig a név hiánya által annak felesleges volta, szükségtelensége fejeződik ki („...aminek – mivel egyetlen patak volt a városban – elfelejtettek nevet adni.” [74.]). Sőt, egyes szöveghelyeken a név identitásjelölő funkciója a névvel való játék groteszk irányába indítja el a történetet („Lennon gyilkosát megkérdezik, miért ölte meg az énekest, mire az homlokát ráncolja: Lennon? Lennon? Nem Lenin?” [88.]).

A szereplők saját magukról és a másiról kialakított képe gyakran a kétely, a bizonytalanság homálya mögé rejtőzik. Az önigazolás lehetőségének hiánya magát az egyént is kétségek közé szorítja saját önazonosságával kapcsolatban („Én például írónak képzelem magam, de tizenhét éve egy kurva betűt le nem írtam.” [24.]). A másik konkrétan, megismerhető, feltárható identitásként való feltételezése bizonyítékok híján gyenge lábakon áll, állandóan a levegőben lóg a valótlan, a hamisság lehetősége („Penge Alfréd azt állította magáról, hogy portugál...” [73.], „Ha el tetszett már halálozni, akkor mégis kihez van szerencsém?” [24.]). A másik legitimálásának késése, elmaradása, vagy elutasítása hatással van az egyénre is, és ha ez nem is rengeti meg önazonosságát, zavaró tényezőként hat („Én pedig az emberi koponyából bort vedelő Byron lord vagyok, örvendek a szerencsének.” [24.]). Ez a folyamat egyfajta hamis tükörszínházba torkollik, ahol a tükör síkja ugyan megduplázza a benne megmutatózó dolgokat, de azok mégsem nevezhetők egymás tükörképének („...ez a piac valamivel kisebb volt a Főtéren mellett, és itt is volt egy vak halászlé. Azt beszélték, egypet-

téjű ikrek, de ez a külvárosi nemcsak vak volt, de törpe és protestáns is, és kételtű harcsája sem volt, nemhogy szivarzsebe.” [81.]).

A szöveg sokszor eltörli az entitások között húzódó distanciákat. A halmozás, a sűrítés technikájának eredményeképpen „elvesznek” a határok, keverednek a minőségek, egybemosódnak az egymástól távol eső közegek. („Otthon beugrott a forró vizes kádba, és arra gondolt, milyen izgatóan feszült Zsuzsi kerek popsiján a márványfarmer.” [18.], „A detektív még mielőtt elcsodálkozott volna, hol késnek a megyei kommandósok, azon csodálkozott el, hogyan került ebbe az irgalmatlanul hosszú sorba.” [216.], „Az utolsó cetlin, melyet Fruzsi néni bámulatos ügyességgel [már Werbőczy Hármaskönyve közben] a levegőben fogott el, mindössze ennyi állt.” [39.]). Magán a személyen belüli, pontosabban a személy identitását meghatározó határok is képlékenyek, felszámolódhatnak, az egyéni kívüli világnak tudathasadásos képet mutatva. Az egyén idegen, be nem határolható közeggé válik a külvilág szemében, nem tud integrálódni a rajta kívül érvényes elváráshorizontba („...jó fiú vagy te, Ákoska, még ha lány vagy, akkor is, az anyád úristenit!” [84.], „...de te, lássuk be őszintén, kolléga, egyik nem kritériumainak sem felelsz meg tökéletesen.” [101.]).

A *Puszi*bolt világa pezsgő közeg, minden pillanatban leköti az olvasó figyelmét, hiszen sosem tudhatjuk, mi vár ránk a következő bekezdésben. A váratlan, a csodás elem is fontos tényező, de nem minden esetben kelt fajsúlyához méltó megdöbbenést. A csoda, a megdöbbentő, a szokatlan a mű szövegvilágában többé-kevésbé a mindennapi élet része. Sem a szereplők – számukra néhány kivétellel a szokatlan szokásossá alakult át –, sem az olvasó – egyrészt tudatában a fikciónak, másfelől pedig a csodák dömpingje miatt szinte elvárja azokat – nem kezelik nem odaillő elemként őket, hanem eme percről percre váratlannal szembesítő közeg alkotóelemeinek fogadják el azokat. Feltehetőleg emiatt – s a romantikus ponyvaregényt parodizáló hangvétel által – csökken a csodás elem okozta feszültség az alábbi példában is: „– Brumm-brumm – szólt Mézeske. Hat óra elmúlt, csepergett az eső. Rozsdás Jácint szemében könnycsepp csillogott. Nagyon szeretett volna hinni a medvének.” [236.]. Bárhogy alakul is, mi mindenképp higgyünk neki, s fogadjuk el olyannak, amilyen – de lehetőleg ne jelentkezzünk postásokat kereső álláshirdetésekre.

A kimondható, mint morális probléma

Handó Péter: *Alvó konfliktusok mezején – Interkulturális kapcsolatok Sósartyánban*. Balassi Bálint Megyei Könyvtár és Közművelődési Intézet, Salgótarján, 2008

„Ma már meg tudom érteni azt az antropológust, aki a megismerés és »híradás« szándékával belép egy számára idegen kultúrába, és ott eltöltve bizonyos – a megismerés szempontjából megfelelő – időt, úgy dönt, semmit sem ír, mert amit írhatna, az túl szubjektív vagy talán nem is igaz. Ma már meg tudom érteni, de még nem tudom elfogadni. [...] keresem az általam kimondható határát. S ez az én morális problémám.”¹ – ekképpen zárja a szerző a kötetet. Meddig lehet elmenni, meddig marad egy munka tudományos jellegű? Mennyire lehet a szakember objektív vagy szubjektív, hogy megőrizze szavainak hitelességét? Vajon amit a kutató észlelt, az fedi a valóságot, és nem csak egy színjáték részese lett? Mi mindent kell figyelembe venni egy ilyen érzékeny téma kapcsán, mint amilyen a cigány–magyar együttélés? Melyek azok a „technikák”, melyekkel fenntartható egy demográfiai arányában folyamatosan csökkenő nemzet dominanciája egy másik felett? Hogyan jelentkezik a térbeli elkülönülés, mint eszköz a konfliktusok elkerülésére? Melyek azok az érintkezési felületek, melyek a három évszázados múlt és együttélés során kialakultak a két nemzet között? Miképpen szolgálják ezek a faji, etnikai identitás megőrzését a problémaként jelentkező cigányokkal szemben egy ezer lakos alatti településen? Handó Péter ezekre a területekre világít rá kötetében, és véleménye szerint „a sósartyáni cigány–magyar együtt- és egymás mellett élés vizsgálata közelebb vihet az etnikai konfliktusok megértéséhez, még ha e konfliktusokkal szemben a kontextuális mezőben alkalmazott stratégiák kijelölését nem is végezzük el azáltal, hogy az érintkezési felületeken tapasztaltakat leírjuk. Illetve segíthet a cigányságra vonatkozó probléma során egy működőképes alternatíva kialakításában, akár a sósartyáni gyakorlat általánosításának teljes elvetése árán is”.²

¹ Handó Péter: *Alvó konfliktusok mezején – Interkulturális kapcsolatok Sósartyánban*. Salgótarján, Balassi Bálint Megyei Könyvtár és Közművelődési Intézet, 2008, 156.

² I. m. 21.

A kötet háromnegyed részét a szerző szakdolgozata képezi, melyet 2005-ben írt a Miskolci Egyetem Vizuális és Kulturális Antropológia Tanszékén. A könyv a Nemzeti Kulturális Alap Ismeretterjesztés és Környezetkultúra Szakmai Kollégiumának támogatásával jelent meg. Módszertanilag egy igen sokrétű munkáról van szó, mely főleg a szerző által végzett kutatások adataira épül, de ezenkívül a Központi Statisztikai Hivatal adataitól kezdve, interjúkon, egyházi anyakönyveken és esetleírásokon keresztül a személyes tapasztalatokig mindent magába foglal. (Ehhez valószínűleg az is hozzájárult, hogy a kötet megjelenésének évében a szerző immár tizenegyedik éve lakott a vizsgált településen.)

A szerző a cigányok és a magyarok együtt- és egymás mellett élését vizsgálja a Nógrád megyei Sóshartyánban, azokat az érintkezési felületeket kutatja, melyek fennállnak ebben a viszonyban. Ezek az érintkezési felületek az oktatás (miként befolyásolja a sóshartyáni általános iskola az egész falu demográfiai jellemzőit?), a cigány–magyar gazdasági kapcsolatok (mára már kiveszőfélben levő hitelezések, pénzkölcsönzés stb.), az érdekvényesítési gyakorlatok (apró törvénysértések, köztulajdon-rongálások – mindezek olyan településen történő vizsgálása, ahol gyakran a cigányok által alkalmazott szokásjogok válnak funkcionálisan meghatározóvá), a szexualitás (cigány–magyar szexuális kapcsolatok, azok tolerálása, illetve ellenzése), a vallás és hit (a hitoktatás kérdése, a sóshartyáni templom íratlan ülésrendje, a temető, amely szintén konfliktusok színtere), valamint példaként bemutat két majálist, melyek összehasonlító elemzése tükrözi a viszonyokat és a dominancia iránti küzdelmet, és a kötet végén egy esetleírásban a szerző saját küzdelmét írja le, hogy létrehozzon egy ifjúsági klubot, ahol együtt szórakozhat... és tulajdonképpen együttműködhet Sóshartyán cigány és magyar fiatalsága. Ennek összegzéséeként a következőket írja: „A különbségek kölcsönös megértése útján lehetne eljutni a roma és a magyar fiatalok együttműködéséig. Ehhez azonban egy klub, egy közösségi tér az egyéni megértő szándék és a hatalom támogató akarata nélkül nem elegendő, és nem válthatja be a vele szemben támasztott elvárásokat.”³

Kötetében érinti, bár csak Sóshartyánra vonatkoztatva, azokat a problémákat, amelyek szélesebb körökben is felmerülnek a cigánysággal kapcsolatban. Példaként kiemelném az oktatás kérdését, ahol a sóshartyáni gyakorlat oda jutott, hogy a falu általános iskolájában 1996-tól kezdve nincs magyar tanuló, valamint állandó pedagógusgárda, hiszen a magyarok a környező települések oktatási intézményeibe íratják gyermekeiket (már a tehetősebb cigány családok is). Ez az oktatás színvonalára is kihatással van, hiszen – ahogy a szerző írja – 1996 óta egyetlen sóshartyáni fiatalnak sem

sikerült eljutnia az érettségiig, illetve nem vesznek részt érettségit adó képzésben. Ez csak még fokozza a falu cigány, illetve magyar fiataljai közötti különbségeket, amelyek tágabb vonatkozásban is jelentősek. Ilyen például az a tény, hogy a magyarok nagy része az érettségi után igyekszik bekerülni a felsőoktatásba, ami szinte egyenlő a teljes elszakadással a falutól, így az oktatási kérdés kihatással van a demográfiai jellemzőkre is, hiszen a faluban fogynak a magyar lakosok, ez pedig azt eredményezte, hogy Sóshartyán a XXI. század küszöbén alacsony átlagéletkorú roma és előregedő magyar lakosságot tudhat magáénak. Az oktatási kérdés szélesebb körben megmutatózó problémáját példázza az általam olvasott, az idei év februárjában Hankiss Elemérrrel készült interjú részlete is: „Én el nem tudom képzelni, miért nem lehet megoldani azt, hogy a roma gyerekek elvégezzék az iskolát. Elegendő kollégium kellene, és venni 500 buszt, ami minden gyereket elvisz a megfelelő iskolába. A szociális segélyeket pedig pénz helyett – csak a gyerek által az iskolában beváltható – élelmiszerjegyben utalnám ki, hogy kapjon mindenki reggelit, ebédet. Nem túl sok pénz kellene ahhoz sem, hogy amennyiben vannak roma iskolák, akkor azok legyenek jobbak, mint a nem roma iskolák. Abban a pillanatban ugyanis lehet, hogy a nem roma gyerekek is oda iratkoznának be. Azért gettó a roma iskola, mert gyenge minőségű. De ez nem szükségszerű.”⁴

Egy másik gond, a megélhetési gondokkal küszködő cigányság sem csak helyi, sóshartyáni probléma, amely a rendszerváltáshoz is köthető. Bizonyítja ezt a fent említett interjú másik részlete is: „Ez egy kétfelvonásos tragédia, a felemelkedés és a lezuhanás tragédiája. A Kádár-korban ugyanis a romák többsége rendszeres munkát, fizetést kapott. Megvolt arra a lehetőség, hogy elkezdődjön a romák felemelkedése. Ugyanakkor, míg például a középkorban több mesterségben és a kereskedelemben is jeleskedtek a cigányok, a Kádár-rendszer árokásó, nyomorult segédmunkásokat csinált belőlük. Ma pedig már nincs szükség segédmunkástömegekre, így a romák munka nélkül maradtak, és rászorulnak a társadalomra. Így aztán érthető, hogy rengeteg a konfliktus. Ezen nagyon nehéz segíteni. Én is azt mondom, hogy két dolog hozhat eredményt: az iskola és a munka.”⁵

Visszatérve a bevezető mondatra és összegzésként: Handó kötete bemutat, elgondolkodtat. Kisebbségi-többségi szemszögből is, igaz, nem a vajdasági viszonylatokra is alkalmazhatóan. De emberileg, szakmailag mindenképp. Nyelvezete néhol kissé elmozdul a szigorú tanulmányírói nyelvezettől, de éppen ez hozza közelebb az olvasóhoz. Nem utolsósorban azonban módszertani szempontból is érdekes. Megtalálta ugyanis a kimondható határát. A többi az olvasóra bízta.

⁴ http://www.fn.hu/kultura/20090217/hankiss_ciganykerdes_ketfelvonasos_tragediaval/

⁵ Uo.

Krónika

IN MEMORIAM

Bosnyák István kritikus, irodalomtörténész, szerkesztő, nyugalmazott egyetemi tanár március 22-én 69 éves korában hunyt el Budapesten. Az általános iskolát szülőhelyén, a baranyai Darázson és Vörösmarton, a tanítóképzőt Szabadkán, az egyetemet pedig Újvidéken, a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéken (1964) végezte. 1967-től volt tanársegéd a Magyar Tanszéken, 1974-ben doktorált, 1975-ben docens, 1987-ben pedig egyetemi rendes tanár. 1963/64-ben a Symposium szerkesztője, 1965-ben az Új Symposium főszerkesztője lett. 1969 és 1974 között az újvidéki Hungarológiai Intézet tudományos titkára, 1981-től 1983-ig a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének igazgatója volt. Egy évtizeden át, 1990-től 2000-ig a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság elnöke. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak 1977 óta volt tagja. 2000-ben az MTA külhoni köztestületi tagjává választották. 1970-ben nyert fölvételt a Szerbiai Írószövetségbe és a Vajdasági Írók Egyesületébe, 1990-ben pedig a Magyar Írószövetség külhoni, 1993-ban pedig rendes tagságába. 1962-ben Tribün-díjban, 1987-ben Zsáki József-díjban, 1994-ben Szenteleky-díjban, 2001-ben pedig Szerbia Közművelődési Közösségének aranyjelvényével tüntették ki.

DÍJAK

A Vajdasági Magyar Művészeti Díjat Mezei Szilárd zentai zeneszerzőnek és előadóművésznek ítélte oda a Gyarmati Kata, Pándi Oszkár és Vicsek Károly alkotta zsűri.

A szabadkai Kosztolányi Dezső Színház művésze, Erdély Andrea a legjobb fiatal színésznőnek járó elismerést kapta a Terápia című darabban nyújtott alakításáért Jagodinán, a Vígjátékok Napja fesztiválján.

A XX. Magyar Stúdiószínházi Fesztiválon a szabadkai Népszínház Magyar Társulatának A Gézagyerek című előadása kiérdemelte a négy egyenrangú fődíj egyikét.

RENDEZVÉNYEK

Négy ország muzeológusai, kritikusai vonultak föl a március 19-én megrendezett Állandó kiállítás napjaink múzeumában című nemzetközi konferencián a szabadkai Városi Múzeumban. A Szerbiából, Magyarországról, Horvátországból és Macedóniából érkezett meghívottak legtöbbje saját múzeumuk állandó kiállításait és annak korszerű megvalósítási technikáit mutatták be vetítéssel egybekötve.

Március 20-án tartották meg a 12. Podolszki József Irodalmi Emléknapot Bácsfeketehegyen. A helyszínen megnyílt a vajdasági magyar építészek vándorkiállítás-a. Erre az alkalomra jelent meg Podolszki József Forró vonal című publicisztikakötete. Egy Ady-műsor is helyet kapott az esten: Szeretném, ha szeretnének címmel Krekity Olga rendezésében mutatkozott be a Vajdasági Magyar Versmondók Egyesülete. Az emléknep zárómozzanataként kihirdették a Podolszki publicisztikai pályázat idei díjazottjait. A zsűri (Tóth Lívia, Bordás Katalin és Máriás Endre) döntése alapján Laskovity Ervin lett az első,

Mihájlovits Klára a második, Kiss Anita és Illés Eszter pedig a harmadik helyezett.

A Kosztolányi Dezső Napok keretén belül március 26-án Szavak a társaságban címmel irodalomról és színházról beszélgetett a Városi Könyvtár olvasótermében Spiró György, Karinthy Márton, Hózsai Éva, Ágoston Pribilla Valéria és Hernyák György. Másnap Bálint András Kossuth- és Jászai-díjas színész lépett föl az olvasóteremben Radnóti című előadójával. A kétnapos rendezvényen a Kosztolányi-regények színtereiről nyílt fotókiállítás a szabadkai Kosztolányi Dezső Tehetség-gondozó Gimnáziumban Raffai Judit és Hevér Miklós összeállításában.

A szabadkai Kosztolányi Dezső Színházban adott koncertet Tényi Edit és a Paniks együttes március 27-én.

Immáron kilencedik alkalommal rendezték meg Topolyán a Szép Magyar Beszéd verseny vajdasági döntőjét március 28-án. Hatan jutottak tovább a győri döntőbe: Juhász Krisztina, Sörös Viola, László Dóra, Kancsár Loretta, valamint Lénárd Valentina és Kokrehel Tamás. A bácskossuthfalvi Alternativa Film különdíját Kokrehel Tamás kapta. A bírálóbizottság tagjai Lánosz Irén, Németh Tibor, Karsai Klára, Fehér Márta és Molnár-Gábor Ildikó voltak.

Muzslyán Sziveri-emléknap volt március 28-án a Sziveri János Művészeti Színpad szervezésében. A költő életművét Balázs Attila méltatta, majd képzőművészeti kiállítás nyílt Vers a kollázsban címmel.

Március 30-án Mennyire új a legújabb költészet? címmel tartott előadást az újvidéki Magyar Tanszéken Kulcsár Szabó Ernő intézetigazgató egyetemi tanár (ELTE, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet), a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

A zombori Berta Ferenc Zsebszínház vendége volt március 31-én Fenyvesi Ottó Veszprémben élő költő, szerkesztő, akivel Toldi Éva irodalomtörténész, egyetemi docens beszélgetett.

A szabadkai Városi Múzeumban április 2-án nyitották meg az Együtt élni – Szerb–magyar művelődési és történelmi kapcsolatok című kiállítást. A középkort, a török időszakot, az újratelepítések korát, a fölvilágosodást és a huszadik századot megőrkítő kordokumentumokat, képeket és a témához kapcsolódó katalógust a szabadkai Városi Múzeum muzeológusai és a Szabadkai Történelmi Levéltár munkatársai állították össze.

A topolyai Művelődési Házban vendégszerepelt április 2-án Berecz András népmesemondó.

Gyászülést tartottak április 7-én az újvidéki Magyar Tanszéken Bosnyák István emlékére. Az egykori tanár alakját Lánosz Irén, a barátát Gerold László, a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság elnökeét pedig Molnár Csikós László idézte föl.

Varró Dániel költő volt a meghívottja az óbecsei Népkönyvtár költészet napi műsorának, melyet Kinka Erzsébet és Beretka Ferenc vezetett. Az esten az A Prima Vista zenélt.

Az újvidéki Magyar Tanszék hagyományos költészet napi műsorát április 8-án az Újvidéki Színház kistermében mutatták be a tanszék hallgatói: Bába Anikó, Berényi Emőke, Barlog Károly, Drozdik-Popović Teodóra, Gázsó Hargita, Gyantár Edit, Kiss Tamás, Kovács Hédi, Orosz Annamária, Pásztor Zsuzsanna, Péter Krisztina, Pintér Noémi, Raska Szabina, Soós Georgina és Zabos Ákos. A Radnóti-centenárium jegyében készült programot Faragó Kornélia állította össze.

MEGJELENT

Bodor Anikó: Vajdasági magyar népdalok IV. – Újvidék–Zenta, Forum – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008.

Bence Erika: A XX. század metaforái. Értelmezések, elemzések, bírálatok a magyar irodalom köréből. – Zenta, zEtna, 2008.

Beszédes István: Napkitörés. – Zenta, zEtna, 2008.

Nagy Abonyi Árpád: Budapest, retour. – Zenta, zEtna, 2008.

Olchváry Ödön: A magyar függetlenségi harc 1848–1849-ben a Délvidéken. – Zenta–Újvidék, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – Forum, 2009.

Csömöre Zoltán: Bánság és a Maros-vidék középkori monostorai. – Nagykikindai Történelmi Levéltár, 2009.

Hózsá Éva: A novella Vajdaságban. – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék, 2009.

Csáth-járó át-járó. konTEXTUS Könyvek 3. – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék, 2009.

A tehetségek szolgálatában. I. Nemzetközi Tehetséggondozó Konferencia. Magyarakanizsa, 2009. március 23-án. (Varjú Potrebic Tatjana – Vida János szerk.) – Zenta, Bolyai Farkas Alapítvány a Magyarul Tanuló Tehetségekért, 2009.

KÖNYVBEMUTATÓ

Az Újvidéki Magyar Olvasókör vendége volt április 2-án Fekete J. József a Perifériáról betekintő című legújabb kötetével. Kontra Ferenc volt a rendezvény házigazdája.

A kishegyesi könyvtárban, majd a szabadkai Városi Kórház kápolnájában tartották meg Csáky S. Piroška Szent Erzsébet ábrázolások Vajdaságban című könyvének bemutatóját. Az Ungaresca együttes Szent Erzsébet-himnuszokat énekelt.

KIÁLLÍTÁS

Három ország mintegy hatvan alkotójának kisképeiből rendeztek tárlatot március 20-án a topolyai Art Galleryben. Szerbia, Magyarország és Románia művészeinek munkáiból válogatott a gyűjtemény koordinátora, Boros György.

A szabadkai Képzőművészeti Találkozóban nemzetközi grafikai kiállítás nyílt március 20-án, melyen szerbiai, magyarországi, horvátországi, macedóniai és montenegrói képzőművészek alkotásai szerepeltek. A 82 alkotó 168 grafikáját Milorad Đurić tartományi művelődési titkár, Leka Mladenović egyetemi tanár és Olga Šram, a Képzőművészeti Találkozó igazgatója nyitotta meg.

GAZSÓ Hargita összeállítása

